

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**ERGENLİK DÖNEMİNDE DİNİ ŞÜPHE VE SORGULAMALAR:
LİSE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA**

Yüksek Lisans Tezi

HASİBE ÖNER

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**ERGENLİK DÖNEMİNDE DİNİ ŞÜPHE VE SORGULAMALAR:
LİSE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA**

Yüksek Lisans Tezi

HASİBE ÖNER

Danışman: Prof. ALİ AYTEN

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Hasibe ÖNER

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Din Psikolojisi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali AYTEN

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans- 2020

Anahtar Kelimeler: Ergenlik, Şüphe, Dini Şüphe, Sorgulama, İnanç, Dini İnanç

ERGENLİK DÖNEMİNDE DİNİ ŞÜPHE VE SORGULAMALAR:

LİSE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

ÖZET

Ergenlik dönemi dini şüphe açısından özel bir öneme sahiptir. Çünkü bu dönemde dini şuur uyanır ve birey kimlik oluşturma sürecine girer. Bu araştırmanın temel amacı ergenlik döneminde yaşanan dini şüphe ve sorgulamaların hangi konuları kapsadığını ve hangi konularda yoğunlaştığını tespit ederek incelemektir.

Nitel araştırma modeli tercih edilen bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden fenomenoloji (olgubilim) yaklaşım esas alınmıştır. Bu yaklaşıma bağlı olarak amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt, kartopu, kolay ulaşılabilir durum ve maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemleri kullanılmıştır. Belirlenen iki farklı çalışma grubunu DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenleri ile farklı türdeki liselerin 10. ve 11. sınıflarında öğrenim gören öğrenciler oluşturmuştur. Çalışma gruplarıyla gerçekleştirilen yapılandırılmamış görüşmelerden ve yarı yapılandırılmış mülakat formu ile elde edilen veriler betimsel analizle yorumlanmıştır.

Elde edilen bulgulara göre ergenlik dönemi dini şüphe ve sorgulamalarının büyük oranda inançla ilgili meselelerde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bunun dışında hadislerin, ibadetlerin, çeşitli konularla ilgili dini hükümlerin, Kur'an'ın üslubu ile bazı dini terimlerin, dinde kadın-erkek meselesinin, sosyal ilişkilerin, geleneklerin, dinde ihlas gayretinin, mezheplerin ve din-bilim ilişkisinin de ergenlik döneminde dini şüphe sorgulama kaynağı olduğu saptanmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Hasibe ÖNER

Field: Philosophy and Religious Sciences

Programme : Psychology of Religion

Supervisor : Professor Ali AYTEN

Degree Awarded and Date : Master - 2020

Keywords: Adolescence, Doubt, Religious Doubt, Questioning, Belief, Religious Belief

ABSTRACT

RELIGIOUS DOUBTS AND QUESTIONS IN ADOLESCENCE:

A QUALITATIVE RESEARCH ON HIGH SCHOOL STUDENTS

Adolescence has a special importance in terms of religious doubt. Because during this period, religious consciousness awakens and the individual enters the process of forming identity. The aim of this research is to determine and examine which subjects are covered by religious doubt and inquiries experienced during adolescence questioning during adolescence and on which subject.

In this study, which preferred qualitative research model was used phenomenological approach from qualitative research methods. Depending on this approach, criterion, snowball, convenience and maximum variation sampling methods were used from purposive sampling methods. The samples of the study consisted of religious culture and ethics teachers and imam-hatip high school vocational course teachers, and students that studying in the 10th and 11th grades of different types of high schools. The data obtained from the unstructured interviews with the working

groups and the semi-structured interview form, were interpreted with descriptive analysis.

The findings of the current study indicated that religious doubts among adolescent mostly focused on the issues concerning belief such as believing in God, His books, messengers, and hereafter etc. It was also understood that worship, religious rules, the style of the Qur'an and some religious terms, the issue of women in religion, social relations in religion, traditions, ikhlas (sincerity) effort, religious sects, the relationship between religion and science were also a source of religious doubt.

ÖNSÖZ

Ergenlik insan hayatında en önemli eşiklerden birini ifade etmektedir. Bu eşikte meydana gelen fiziksel, zihinsel, ahlaki ve sosyal gelişimlerinin etkileri bireyin sonraki hayatında kalıcı izler bırakır. Birey bu gelişmelerin birbirini de tetiklemesiyle birlikte bir kimlik arayışı içine girer ve ergenlik dönemi kişinin kendisini yeni baştan şekillendirdiği bir inşa süreci haline gelir. Kişi artık hayatındaki her bir olguyu olabildiğince eleştirel bir bakış açısıyla kendi zihin süzgecinden geçirmekte ve kendisine uyduğunu düşündüğü kadarını kendisine mâl etmektedir. Bu süzgeçten geçen bir olgu olarak din, insanı hem bireysel hem de toplumsal anlamda en fazla etkileyen unsurlardan birisidir. Zihinsel gelişimle birlikte ortaya çıkan dini şuurun uyanışı, bir süre sonra yerini dini şüphe ve çatışmalara bırakmaktadır. Ergenlik döneminin sonlarına doğru ise bu süreç dini inanç ve tutumların netleşmesiyle son bulur. Bu sebeple ergenlik dönemi, dini şüphe ve sorgulamalar konusunda oldukça önemli bir süreçtir.

Son dönemde gençlerin dini şüphe ve sorgulamaları; dinden uzaklaşma ve ateizm, deizm gibi inanç ekollerine yönelme gibi bağlamlarda çeşitli tartışmaların konusu haline gelmektedir. Özellikle 2018 yılında İktidar tarafından yapılan “Gençlik ve İnanç Çalıştayı” ile belirginleşen bu tartışmalar, sonrasında çeşitli köşe yazıları ve açıklamalarla derinleşerek gerek kurumsal çevrelerde gerekse sosyal medya üzerinden aralıklarla gündem olmaktadır. Her tartışmada ortaya çıkan görüntü ise meselenin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesinin, ancak ciddiyetle ele alınarak çeşitli açılardan araştırılmasıyla mümkün olacağını göstermektedir. Tüm bu tartışmaların ötesinde, insan hayatında doğal akışın bir parçası olan ergenlikte ortaya çıkan dini şüpheler, din psikolojisi alanında dini gelişimin en karakteristik özelliklerinden biri olması açısından da önemlidir. Bu bakımdan bu araştırma, hem güncel tartışmaların ötesinde konuya bazı yönlerden açıklık getirebilmesi hem de dini gelişim süreci içerisindeki şüphe ve sorgulamaların daha iyi anlaşılabilmesi gayesiyle ortaya çıkmıştır.

Ergenlik dönemindeki dini şüphe ve sorgulamaları konu edinen bu araştırma giriş, kavramsal çerçeve, yöntem, bulgular ve yorumlar, sonuç ve öneriler olmak üzere toplam beş bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde araştırmanın konusu,

problemi, amacı ve önemi, kapsamı ve sınırları ile ilgili literatür ele alınmaktadır. Kavramsal çerçeveyi oluşturan birinci bölümde; ergenlik dönemi ve bu dönemde meydana gelen gelişim türleri ile çeşitli açılardan dini şüphe olgusu; yöntem kısmını oluşturan ikinci bölümde araştırmanın modeli, grubu, verilerin toplanması ve analizi ile ilgili bilgi verilmiştir. Bulguların yorumlandığı üçüncü bölümde, verileri oluşturan sorular konularına göre tasniflenerek ergenlik dönemi şüphelerinin yoğunlaştığı konular tespit edilmiştir. Sonuç ve öneriler kısmında ise araştırmada elde edilen bulgular ele alınıp değerlendirilmiş ve öneriler sunulmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkıda bulunan, araştırma sürecine kılavuzluğu ile başladığım danışmanım Dr. Sevede Düzgüner ile süreç arasında zorunlu bir takım sebeplerle yapılan değişiklik neticesinde danışmanım olan ve çalışmamı kılavuzluğu ile tamamladığım Prof. Dr. Ali Ayten'e verdikleri akademik destek için teşekkürü bir borç bilirim. Araştırmamın ilk grubunu oluşturan değerli öğretmenlere vakit ayırarak genel bir çerçeve oluşturmamı kolaylaştırdıkları, çalışmaya katılan öğrencilere gönüllü oldukları için teşekkür ederim.

2020'nin nişanesi haline gelen pandemi sürecinde karşı karşıya kaldığımız erişim zorluğunda yardımlarını esirgemeyip öğrencilere ulaşmamı sağlayan tüm dostlarıma ve öğretmen arkadaşlarıma minnettarım. Yüksek lisansa birlikte adım attığım, keyifli ve zorlu günlerini birlikte atlattığım tüm arkadaşlarıma samimiyetleri ve tükenmeyen destekleri ile bu süreci güzelleştirdikleri için; kendimden tereddüt ettiğimde bana benden çok güvenen ve gerektiğinde yardımlarını da esirgemeyen kıymetli dostlarıma, özellikle Nazlı Kara, Şüheda Orhan ve Şeyma Aykut'a değerli katkıları için; sevgili yeğenlerime merakımı bu konuya yönlendirmemi sağladıkları için; dualarıyla destek olan tüm aile üyelerime, ama her şeyden öte hayatımı kendi istediğim doğrultuda sürdürmek üzere aldığım her kararda yanımda olan, varlıklarıyla güçlü hissettiğim anneme ve babama, bitmez tükenmez emekleri ve destekleri için teşekkür ederim.

Hasibe ÖNER

İstanbul, 2020

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	ix
İÇİNDEKİLER	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xv

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
3. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	2
4. KAPSAMI VE SINIRLARI	3
5. İLGİLİ LİTERATÜR	4

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. ERGENLİK DÖNEMİ	12
1.1. Ergenlik Dönemi Genel Özellikleri	12
1.2. Farklı Gelişim Türleri Açısından Ergenlik	12
2. DİNİ ŞÜPHE	22
2.1. Dini Şüphenin Doğuşu ve Oluşum Boyutları	23
2.2. Dini Şüphenin Kapsamı ve Konuları	24
2.3. Dini Şüphe Çeşitleri.....	25
2.4. Ergenlik Dönemi Dini Şüphelerinin Genel Özellikleri.....	28
2.5. Ergenleri Dini Şüphe İle Karşı Karşıya Getiren Faktörler.....	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMANIN MODELİ	37
2. ÇALIŞMA GRUBU	37

3. VERİ TOPLAMA ARACININ OLUŞTURULMASI	39
4. ARAŞTIRMACININ ROLÜ	40
5. ARAŞTIRMANIN GÜVENİRLİĞİ VE GEÇERLİĞİ	41
6. VERİLERİN TOPLANMASI	41
7. VERİLERİN ANALİZİ	42

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

1. İNANÇ KONULARIYLA İLGİLİ BULGULAR	48
1.1. Yaratılış–Varoluş	50
1.2. Âlem.....	56
1.3. Ruh.....	57
1.4. Kaza- Kader ve İrade-Özgürlük	58
1.5. Tanrı Bilinci, Allah’ın Varlığı, Birliği ve Sıfatları	62
1.6. Kötülük Problemi, Hayır ve Şer.....	65
1.7. Adalet ve Eşitsizlikler	67
1.8. Peygamberlik Kurumu ve Peygamberin Dindeki Yeri	69
1.9. Kutsal Kitaplar ve Diğer Dinler	70
1.10. Kıyamet ve Alametleri	72
1.11. Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret.....	73
1.12. Melek, Cin, Şeytan Gibi Varlıklar	81
2. İBADET, DİNİ HÜKÜM VE KAVRAMLARLA İLGİLİ BULGULAR.....	85
2.1. Dini Hükümler	86
2.2. İbadet Hayatı	91
2.3. Kuran’ın Üslubu ve Bazı Kavramları	99
2.4. Hadisler	101
3. PSİKO-SOSYAL KONULARLA İLGİLİ BULGULAR.....	102
3.1. Dinde Kadın ve Erkek.....	104
3.2. Sosyal İlişkiler	107
3.3. Toplum ve Gelenekler.....	109
3.4. Dinde İhlas Gayreti	111
3.5. Tarih ve Mezhepler	114

3.6. Bilim-Din Çatışması	114
3.7. Felsefi Sorular	116

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	120
KAYNAKÇA	127
EKLER.....	135

TABLÖLAR LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Kısaltmalar.....	44
Tablo 2: Genel Soru Dağılımı.....	47
Tablo 3: İnanç Konularıyla İlgili Bulgular	50
Tablo 4: Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret	74
Tablo 5: Melek, Cin ve Şeytan Gibi Varlıklar	82
Tablo 6: İbadet, Dini Hüküm ve Kavramlarla İlgili Bulgular.....	86
Tablo 7: İbadet Hayatı.....	92
Tablo 8: Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular.....	103

KISALTMALAR LİSTESİ

Akt. : Aktaran

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

Ed.: Editör

Hzl.: Hazırlayan

M.E.B. : Milli Eğitim Bakanlığı

M.Ü.: Marmara Üniversitesi

N: Katılımcı Sayısı

s.: Sayfa

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğerleri

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu araştırmanın konusunu, ergenlik döneminde ortaya çıkan dini şüphe ve sorgulamaların, ergenlik dönemindeki öğrencilerin inanç ve dini öğretilerle ilgili soruları üzerinden incelenmesi oluşturmaktadır.

Ergenlik dönemi, bedensel gelişim ve değişimin yanında, soyut düşünme becerileri başta olmak üzere birçok gelişimin eş zamanlı yaşandığı ve ergenin bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan çeşitli içsel çatışmalarla karşı karşıya kaldığı, oldukça sancılı bir süreçtir. Birey, bu dönemle birlikte kendini bulma sürecine adım atar ve bu süreçte birçok konuda olduğu gibi din ve inanışlar konusunda da var olan bilgilerini tekrar gözden geçirir. Bu süreci başlatan temel etken ise soyut düşünme becerilerinin gelişmesiyle ortaya çıkan dini şuurla meydana gelen uyanıştır. Bu uyanış bireyi dini konularda daha derinlemesine bir düşünceye sevk eder ve çeşitli faktörlerin de etkisiyle ergenlik döneminde kişi, farklı türlerde dini şüphe ve sorgulamalar yaşar. Kendine has bu yapısı nedeniyle ergenliğin dini şüphe konusunda özel bir yeri vardır. Bu bağlamda araştırmamız, dini şuurun uyandığı bu dönemde, bireyin yaşadığı dini şüphe ve sorgulamaları nitel verilerle ortaya koyarak din psikolojisi bağlamında ele almaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırma, ergenlik döneminde dini şüphe ve sorgulamaların kapsamını ve konuları itibarıyla dağılımını, ergenlik dönemindeki bireylerin kendi ifadeleri aracılığıyla nitel metotla incelenmesini amaçlamaktadır.

Literatüre bakıldığında ergenlik dönemi ve din ilişkisinin; ergenlikte dindarlık, dini şüphe, din algısı, dini gelişim, din eğitimi gibi çeşitli bağlamlarda araştırmalara konu olduğu görülmektedir. Bu araştırmalarda, ergenlik dönemi ile dini şüphe ilişkisi ise çoğunlukla nicel metotla ve cinsiyet, yaş, okul türü, aile dindarlık durumu, yerleşim yeri, ebeveyn eğitim düzeyi, gelir düzeyi gibi değişkenler bağlamında incelenmiştir.

Yapılan alışmalar konuya dair oldukça değerli bilgiler sağlasa da, doğal olarak nicel yöntemlerin sınırlılıklarına sahiptir. (Bahadır, 1994; Kula, 2006; ayır, 2014; Demir, 2019). Işıkoğlu (2005, s. 5)'na göre nicel yöntemlerin aksine nitel yöntemler katılımcıların; önceden oluşturulmuş sorulara ve anketlere cevap vermeleriyle değil, araştırmaya konu olan olayları nasıl algıladıkları, ne tip deneyimlerden getikleriyle ilgilenmektedir. Bu bakımdan ergenlik dönemindeki bireylerin dini şüphe noktasında ne durumda oldukları, neleri şüphe konusu edindikleri, sorularının hangi konular etrafında yoğunlaştığı, kendilerini bu konuda nasıl ifade ettikleri gibi hususların nitel yöntemle incelenmesinin, konuyla ilgili daha ayrıntılı bir bakış açısı kazandıracağı açıktır.

Bu alışma; ergenlik dönemi dini şüphe ve sorgulamalarının, nicel yöntemlerle araştırılan çalışmaların yanında, nitel yöntemle ele alınarak bu şüphelerin içeriklerine dair daha derinlemesine bilgi ortaya koymayı ve alana katkı sağlamayı hedeflemesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca sosyal olguların zamanla farklılaşabileceği göz önünde bulundurulduğunda, araştırmamız geçmişte yapılan dini şüphe araştırmaları ile bugün yaşanan dini şüphe olgusundaki benzerliklerin veya farklılıkların ortaya konması açısından da önemlidir.

3. ARAşTIRMANIN PROBLEMİ

Araştırmanın temel problemi, ergenlik döneminde dini alanda şüphe, sorgulama ve merak konusu haline gelen konuların, lise düzeyinde görev yapan DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenleri ile lise 2. ve 3. sınıf öğrencileri örneklemlerinde belirlenerek bu dönemde yaşanan dini şüphe ve sorgulamaların hangi alanlarda yoğunlaştığının ve ergenlik dönemindeki bireyler tarafından ne şekilde ifade edildiğinin nitel metotla ortaya konmasıdır.

Araştırmanın başlıca soruları şu şekilde sıralanabilir:

1. Ergenlik döneminde yaşanan dini şüphe ve sorgulama konuları nelerdir?
2. Ergenlik döneminde birey, dini alanda neleri merak etmektedir?
3. Ergenlik döneminde dini şüphe ve sorgulamalar hangi konularda yoğunlaşmaktadır?

4. Ergenlik döneminde yaşanan şüphe ve sorgulamalar hangi bağlamlarda sorulmaktadır?

5. Ergenlik dönemi dini şüpheleri öğrenciler tarafından nasıl ifade edilmektedir?

6. Öğretmenlerin aktardıkları sorular, öğrencilerin sorgulamalarını temsil etmekte midir?

4. KAPSAMI VE SINIRLARI

Ergenlik döneminde dini şüphe konularını ele alan ve ‘Şüphe ve tereddütlerin dönemi olan ergenlik döneminde birey, dini konularda ne gibi sorular sormaktadır?’ sorusundan yola çıkılan, nitel yöntem kullanılarak ulaşılan bulguların yine nitel yöntemlerle analiz edilmesi ile şekillenen bu çalışma, aşağıdaki kapsam ve sınırlar içerisinde gerçekleştirilmiştir:

1. Bu araştırma 2018-2020 yılları arasında lise düzeyinde görevli 2 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ve 2 İmam-Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmeniyle yüz yüze ve yapılandırılmamış mülakatlarla ve Anadolu, Fen, İmam-Hatip, Meslek Lisesi türlerinde 10. ve 11. Sınıf düzeyinde öğrenim gören 98’i erkek ve 186’sı kız olmak üzere toplam 284 öğrencilerine yöneltilen yarı yapılandırılmış mülakat sorusuyla elde edilen verilerle sınırlıdır.
2. Araştırmada karşılaştırma amacı güdülmediği ve katılımda gönüllülük esas tutulduğu için her ne kadar il, okul türü, sınıf düzeyi ve cinsiyet değişkenler içerisinde belirtilmiş olsa da, bu değişkenlerdeki katılım miktarında eşitlik sağlanamamıştır. Araştırma bu bakımdan sınırlıdır.
3. Araştırmada elde edilen soruların çeşitliliğini yansıtabilmek adına verilerin çoğuna yer verilmeye çalışılsa da, tamamına yer verilebilmesi mümkün olmamıştır. Bu sebeple verileri oluşturan sorulardan, konu başlığını aydınlatacak ve çeşitliliği yansıtacak miktarına örnek olarak yer verilmiştir.
4. Araştırmamız boylamsal değil kesitseldir, yapıldığı zaman dilimiyle sınırlıdır.

5. İLGİLİ LİTERATÜR

Ülkemizde ergenlik dönemi konulu tezlerin çokluğu göze çarpsa da ergenlik döneminde dini şüphe ile ilgili yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Ergenlik dönemi ile ilgili çalışmalardan konumuza farklı yönlerden rehberlik edebilecek araştırmalar ise şöyle sıralanabilir:

Bahadır (1994)'ın "*Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler*" başlıklı çalışmasında dini şüphe üzerine hazırlanan anket Konya'daki beş farklı lise türünde öğrenim gören 409 öğrenciye uygulanmıştır. Nicel yöntemle yapılan araştırmada dini şüphenin başlıca kaynakları, yoğunlaştığı konular ile yaş, cinsiyet, okul türü ve dini bilgi seviyesiyle ilişkisi, dini gelişim süreci üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri araştırılmıştır. Çalışmada, ergenlerin de Allah ve din inancının yüksek olduğu, Allah'a inanma ve sığınma ihtiyacının hissedildiği, dini şüphenin %55,7 oranında ve daha çok 12-15 yaş aralığında yaşandığı, dini şüphe konularının ise en fazla melek, cin şeytan vb. görünmez varlıklarla ilgili (%33,5), Sevap-günah meselesi ile ilgili (%15,6) ve fakirlik, zenginlik, farklı cinsiyet gibi çeşitli eşitsizliklerle ilgili (%14,2) konularda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Alanda dini şüphe ile ilgili yapılmış ilk çalışmalardan olması sebebiyle önemli ve öncüdür.

Ak (2002), "*17-25 Yaş Gençlerde Görülen Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*" isimli çalışmasında dini şüphe olgusunu, dini şüphenin kaynaklarını ve gençlerin dini tutumları üzerindeki etkilerini, 353'ü anket ve 50'si mülakat yöntemiyle olmak üzere 403 genç örnekleminde incelemektedir. Literatür içinde nitel ağırlıklı bir yöntem seçilmesi, gençlik dönemi dini şüphe konusunun ele alınması bakımından önemli bir çalışmadır.

Ok (2005) , "*Dini Düşüncede Yaşanan Stresin Boyutları*" başlıklı makalede, ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemlerindeki bireylerin dini noktada bilişsel gerilim ve çelişki türlerini, yaygınlık düzeylerini ve bunların hangi alanlarda yaşandığını, sebep olduğu rahatsızlıkları, çözümleme biçimlerini ele almaktadır. Bu amaçla konuyla ilgili yapılan üç araştırmada (Ok, 2002; Özdemir, 2004; Kula,2006) ele edilen verilerin

birlikte ele alındığı bu çalışma, genel bir değerlendirme ve karşılaştırmalı analiz ortaya koyması bakımından önemlidir.

Kasapoğlu(2005), “*Dinsel Şüphe*” başlıklı makalesinde inançlı bir kişinin yaşadığı, septik ve inkârcı olmayan şüphe türünü ele alarak dinsel şüphenin psikolojik temelleri, Kuran ve Hadislerde nasıl yer aldığı, bu sorunun çözüm yollarıyla ilgili bilgi vermektedir.

Kula (2006) “*Ergenlerde Dini Düşüncede Yaşanan Güçlükler (Bir Diyarbakır Örnekleme)*” başlıklı çalışmasında, üç lise ve bir ilköğretim okulundan toplam 400 öğrenciye dini çelişkiler ölçeği ve dini arayış ölçeği uygulamıştır. Ergenlik döneminde dini düşüncenin şekillenmesinde etkili faktörleri kişi ve kurum olmak üzere iki ana gruba ayıran araştırma, elde ettiği sonuçlar bakımından önemlidir. Buna göre ergenlerin dini düşüncede yaşadığı güçlüklerle etki eden unsurların içinde medyada din adamları tarafından yapılan farklı demeçlerin yer almadığı, dini konularda öğrenilen ile yaşanan arasındaki çelişkinin ergenleri şüpheye ve ruhsal sıkıntıya soktuğu yönündeki hipotezin doğrulanmadığı, ergenlerin inanç konusunda aslında oldukça muhafazakâr oldukları belirlenmiştir. Ayrıca ergenlerin; Allah, din, diyanet gibi kutsallık atfedilen kavramlarla şüphe ifadesini aynı cümlede görmeyi dine hakaret olarak algıladıkları, kavramada güçlük çektikleri kötülük problemi gibi konular sebebiyle dini inançlarını sorgulama ve şüpheye düşme durumlarının olmadığı ortaya konmuştur.

Çayır (2014)’ın “*Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma*” başlıklı makalesinde; yaş, cinsiyet, veli eğitim seviyesi, okul türü, dindarlık ve ekonomik düzey değişkenlerin ergenlerin dini inanç, tutum ve dini şüpheleri üzerindeki etkisi nicel yöntemle ele alınmıştır. Dini şüphe, inanç ve tutum anketi Diyarbakır ili Çınar ilçesinde iki farklı lisede toplam 200 öğrenciye basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle uygulanmıştır. Sonuçta; okul türlerine göre gençlerin dini inanç, şüphe ve tutumları arasında anlamlı farklılığın ortaya çıktığı çalışma; yaşla beraber artan dini şüphe, ailenin eğitim seviyesi arttıkça din olgusunun bağımsızlığı kısıtlayıcı olarak görülmesinde artış, ailenin ekonomik durumundaki artışla paralel olarak dini şüphede artış yaşandığını ortaya koymaktadır. Dini şüphe konularında yoğunluğun daha

çok kaza-kader, ahiret inancı, kötülük problemi ve adaletsizlik gibi konularda yaşandığı da araştırmanın bulguları arasında yer almaktadır.

Osmani (2014), “*Makedonya’da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphenin Kaynakları ve Etkileri*” başlıklı tezinde Kalkandere örnekleminde gençlerin dini şüphelerinin kaynakları ve etkilerini nicel yöntemlerle incelemektedir. Önceki araştırmalarla paralel şekilde ergenlerde Allah ve din inancının oldukça yüksek bir oranda (%95,3) olduğu, dini şüphenin ise daha yüksek oranda (%71,7) yaşandığı ve önceki çalışmaların aksine kızlarda erkeklere nazaran daha fazla dini şüphe görüldüğü (kızlarda %73,6, erkeklerde %60,7) ortaya konmuştur. Dini şüphenin yoğun olarak yaşandığı konular ise araştırmada Melek, Cin, Şeytan ruh gibi görünmez varlıklar (%19,3), kıyamet, hesap günü ve terazi (mizan) vb. konular (%14,1) ve ölümden sonraki hayatla ilgili konular (%13,4) şeklinde tespit edilmiştir. Bu sonuçlar da önceki çalışmalarla paralellik göstermektedir.

Bayraktar (2017)’in “*Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*” başlıklı çalışması konuyla ilgili yapılmış müstakil ilk kitap olma özelliği taşımaktadır. Araştırmanın, “Üniversite öğrencilerinin dinsel şüphe problemine yükledikleri anlamlar ve verdikleri tepkiler nelerdir?” sorusundan hareketle ortaya çıktığını ifade eden Bayraktar, bu araştırma ile dinsel problemin daha iyi tanınmasını ve gençlere sunulan inanç eğitiminin niteliğinin artmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Demir (2019) “*Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler İle Psiko-sosyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması: İstanbul Örneği*” başlıklı çalışmasında, farklı türlerde toplam 6 lisenin 2., 3. ve 4. Sınıflarında öğrenim gören öğrencilere *Ergenler İçin Dini İnanç Ölçeği* uygulamıştır. Cinsiyet, sınıf düzeyi, okul türü, dini bilgi düzeyi, suçluluk ve günahkârlık hissetme, hayatı sorgulama, genel hayat memnuniyeti, genel psikolojik durum, aile ve okul ortamı, ergenin ailesinin gelir ve eğitim düzeyi, ergenin ailesiyle olan ilişkisinin dini inanç ve şüphe üzerindeki etkisi nicel yöntemlerle inceleyen Demir, dini inanç ile demografik ve psiko-sosyal değişkenler arasında anlamlı farklılıklar tespit etmiştir.

Araştırmamızın bir diğer özelliği de dini şüpheyi sorular üzerinden ele almasıdır. Bu bakımdan literatüre bakıldığında dini hayata dair çeşitli konuların medyaya, aile irşat bürolarına veya alo fetva hattına yansıyan sorular üzerinden ele alınarak incelendiği görülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları şöyledir:

Alanda bu konuda ulaşabildiğimiz kadarıyla yapılmış ilk çalışma Nevin Meriç (2004)'in Gündelik Hayat ve Fetvalar isimli eseridir. Yazar, çalışmasında İstanbul Müftülüğü 'ne bir yıl sürede gelen soruları tasnif ederek değerlendirmektedir. Bu şekilde halk dindarlığının ve toplumdaki dini hayatın yansımaları ortaya koymaktadır.

Altıntaş (2008), “*Dış Göç ve Din (Almanya'daki Türklerin Dini Hayatına Dair Sosyolojik Bir Çözümleme*” konulu çalışmasında Almanya'da yaşayan Müslüman-Türklerin dini yaşayışlarını ele almaktadır. Türk işçilerin sosyo-kültürel hayatta karşılaştıkları dini problemleri ele alan yazar, bu problemleri bölgede görev yapan din görevlilerine sorulan sorular üzerinden tespit etmeye çalışmaktadır.

Aybey (2015)'in “*Diyanet İşleri Başkanlığı Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Soruların Analiz ve Değerlendirilmesi (Ege Bölgesi Örneği)*” isimli doktora çalışmasında Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarına gelen sorulardan hareketle toplumun dinle ilişkilendirdikleri durumlar ortaya konmaktadır. Çalışmada kayıtlara geçen toplam 2401 soru 7 ana başlık altında tasnif edilmiş, gelen soruların en fazla aile ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Soruların fıkıh ağırlıklı olması, 18-40 yaş aralığında en fazla danışılan konunun evlilik/nikâh olması da dikkate değer bulgular arasındadır.

Kocaoğlu (2016), “*İl Müftülüğü 'ne Sorulan Sorulardaki Psikolojik Arka Plan (Kayseri Örneği)*” isimli çalışmasında toplumun din hizmeti veren müftülüğe sordukları soruların çeşitliliğini ortaya koyarak dini danışmanlık hizmetinden ne şekilde yararlandıklarını ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlara göre gelen soruların çoğunluğunun kadınlar tarafından sorulduğu ve kadınların dini konulara daha ilgili oldukları, daha az dini şüphe yaşadıkları, halk inanışları konusunda etkiye daha açık oldukları belirlenmiştir. Ayrıca soruların konulara dağılımlarına bakıldığında ibadet konuları başta olmak üzere ibadet, ahlak gibi fıkhi soruların yanında, aile hayatı, ticari

hayat, beşeri ilişkiler, parapsikolojik konular, çocuk eğitimi, tarikat ve cemaatler gibi pek çok konuyu kapsadığı anlaşılmıştır.

Çelebi (2018), “*Medya ve Din İlişkisi Bağlamında, TV Programlarında Sorulan Dini Sorular Ekseninde Kadın Problemleri*” isimli çalışmasında tematik bir araştırma yaparak TV programlarına gelen dini soruları kadın problemleri bağlamında ele almaktadır. Üç farklı TV programından seçilen toplam 250 sorudan hareketle kadının toplumsal konumuna ve sosyal hayatta karşılaştığı problemlere ışık tutmaktadır. Ayrıca televizyonda sorulan bu sorulardan yola çıkılarak bir kadın tipolojisi oluşturulan çalışma; toplumsal yargılar neticesinde kadın haklarının hiçe sayıldığı, kadınların sosyal hayatta görünür hale gelişiyle birlikte sorumluluk ve problemlerinde ortaya çıkan artış, kadınlar tarafından sorulan soruların daha çok sosyal hayatta ilişkilere yönelik olup dinin pratik boyutu olan ibadetlere yönelik soruların azlığı gibi bulguları ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Kalfa (2019) “*Gençler Nazarında İnanç Problem Alanları ve Dini Şüphe- Lise Öğrencilerinin İnanç Soruları Üzerine Nitel Bir Araştırma ve Öneri*” başlıklı çalışmasında 2017-2018 eğitim-öğretim yılında, öğretim yaptığı okulda kendi öğrencileri üzerinde yaptığı bir araştırmayı ortaya koymaktadır. Araştırmanın sorusu “Lise öğrencilerinin cevaplamakta zorlandığı, arkadaş çevresinde kendilerine yönlendirilip cevap veremedikleri, tereddüde düşüren sorular nelerdir?” şeklindedir. Toplam 147 öğrencinin katıldığı araştırmada, öğrencilerden cevaplamada güçlük çektikleri soruları gönüllülük esasına bağlı olarak ve isimlerini eklemeyen bir kâğıda yazmaları istenmiş, sonuçta 378 soru elde edilmiştir. Elde edilen sorular betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiş, soruların yoğunlaştığı konular tespit edilerek sıralama yapılmış ve bulgular yorumlanmıştır. Bu çalışma gerek lise öğrencilerinin dini sorularını ele alış yönü, gerek yöntem açısından araştırmamıza en yakın çalışma olması bakımından önemlidir.

Kaya (2019), “*Türk Halk Dindarlığının Medyada Dini Sorular Üzerinden Değerlendirilmesi*” başlıklı tezinde Türkiye ve yurtdışında yaşayan Müslümanların, ‘Diyanete Soralım’ isimli programa yönelttikleri soruları inceleyerek halkın din

anlayışını, zihinlerindeki problem noktalarını ve tutumlarını ortaya koymaktadır. Sonuçta bu programa soru soran kişilerin daha çok orta yaş ve üzeri bireylerden meydana geldiği; katılımcıların dini noktada zihnindeki soruların ibadet, ekonomi, aile, toplumsal yaşam, ilim, akait, halk inanışları, sağlık ve ahlak kategorilerinden oluştuğu belirlenmiştir. Kaya'ya göre soruların daha çok büyükşehirlerden gelmesi dini alanda bilgi alma ihtiyacının bu şehirlerde daha yoğun olduğunu, yaş ortalamasının orta yaş ve üzerinden meydana gelişi ise yaş ile birlikte dini bilgi alma ihtiyacının arttığını göstermektedir. Ayrıca soruların içeriğine bakıldığında temel dini bilginin yetersiz ve oldukça zayıf olduğu; hatta bazı noktalarda ibadetlerin bir tür kültürel zorunluluk olarak görüldüğü, ibadetlerin manevi yönünden çok şekil noktasında soru geldiği, Türk halk tipi dindarlığına uygun olarak derin teolojik sorulara rastlanmadığı da ulaşılan sonuçlardan bazılarıdır.

Dini şüphe ile ilgili çalışmalara bakıldığında konunun nicel yöntemlerle ve gençler bağlamında ele alındığı dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili bazı araştırmalarda (Bahadır, 1994; Kula, 2006; Çayır, 2014) araştırmacılar anket sorularından bazılarının öğrencilerce yanlış anlaşılmış veya yaşları itibarıyla sorularda kastedilene anlayamamış olabileceklerini ifade etmektedir. Konuya dair genel bir bakış açısı sağlamaları ve istatistiki anlamda bilgi vermeleri açısından oldukça kıymetli olan bu araştırmalarda, nicel yöntem kullanımına bağlı olarak bir anlaşılmama problemi yaşandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca nicel yöntemde, dini şüphe konuları, önceden araştırmacı tarafından belirlenebilen konu başlıkları ile ve yine öğrenciler tarafından anlaşılabildiği düzeyde ölçülebilmektedir. Bu sebeple araştırmamızın; dini şüphe konusunu ergenlik dönemi bağlamında, öğrencilerin kendi ifadeleriyle sordukları sorular aracılığıyla ve nitel bir yöntemle inceleyerek alana katkı sağlayacağı ve bu açıdan bir eksikliği giderebileceği düşünülmektedir.

Dini konulardaki sorularla ilgili çalışmalar ise daha çok fetva arayışıyla ilgili soruların analizi şeklindedir. Bu sorular medyadaki dini içerikli programlara ya da Diyanet'in Aile İrşat Bürolarına gelen sorulardan elde edilmiştir. Örneklemelere ve içeriklere bakıldığında ise, soru soran kitlenin yaş itibarıyla 18 yaş üzerinde ve genellikle kadınlardan oluştuğu, gelen soruların çoğunlukla aile hayatı ve sosyal ilişkiler

bağlamında fıkhî konularda yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Araştırmamız, bu çalışmaların örneklemeleri dışında kaldığı görülen ergenlik dönemine odaklanmaktadır. Bu dönemde yaşanan dini şüphe ve sorgulama alanlarının hangi konuları içerdiğini ve hangi konularda yoğunlaştığını ortaya koyması bakımından da önemlidir.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. ERGENLİK DÖNEMİ

1.1. Ergenlik Dönemi Genel Özellikleri

Ergenlik dönemi, yaş aralıkları noktasında farklı görüşlerin olduğu, insanda bedensel ve psiko-sosyal açıdan pek çok değişimin yaşandığı çocukluk ile yetişkinlik arasında bir geçiş dönemidir. Kaynaklarda bu dönemin 12, 13-20, 21 yaşlarına karşılık geldiği aktarılsa da, konuyla ilgili yakın zamanda yapılan araştırmalar bu aralığın 10-24 yaş aralığına kadar uzadığını ortaya koymaktadır (Uğurel-Şemin, 1984, s. 9; Hökelekli, 2010, s. 266; www.bbc.com, 2018).

Ergenlik dönemi kişinin biyolojik olarak çocukluktan sıyrılıp yetişkinliğe adım atmasının yanında zihinsel bir gelişme sonucunda kendisini, değerlerini ve hayata bakışını yeni baştan oluşturduğu için ergenlik dönemi, insan hayatında çok temel bir öneme sahiptir. Cüceloğlu (2016, s. 360) bu dönemden, “bireyin en büyük bilişsel, duygusal gelişme gösterdiği ve her şeyi eleştirerek, soruşturarak, kendince yepyeni bir dünya kurmaya çalıştığı çağ” olarak bahsetmektedir. Erikson (2014, s. 113)’a göre ise ergenlikte verilen kimlik mücadelesi, kişinin yetişkinliğinde kendisini bir şeylere istikrarlı bir şekilde adayabilmesinde büyük oranda etkilidir. Binbaşıoğlu (1975, s. 83-84), ergenlik dönemi için “çocuğun çocukluktan kurtulduğu, tam yetişkin de olamadığı yıllar” ifadelerini kullanır. Ayrıca ergenliğin, bireyin “ikinci kez dünyaya gelişi” olarak nitelendirildiğini ve psikologların bu sebeple ergenlik dönemine oldukça önem verdiğini söyler. Denilebilir ki tam da bu ve benzeri nedenlerle ergenlik dönemindeki bireyin kimlik bulma serüveni, her dönem pek çok açıdan ele alınarak inceleme konusu olmuştur.

1.2. Farklı Gelişim Türleri Açısından Ergenlik

Binbaşıoğlu (1975, s. 41-42) gelişimi, büyümeyle birlikte canlıların diğer bütün yönleriyle ilişkili olan önemli iki yönü olarak tanımlamaktadır. Büyümeyi canlının bedensel yönüyle ilişkilendiren yazar, gelişim kavramını daha geniş, kapsamlı ve genel bir terim olarak açıklar. Ona göre gelişim “canlı varlığın bütün yaşamı boyunca geçirdiği ileriye ve geriye yönelik bütün değişiklikler” dir. Ayrıca hem

büyüme hem de gelişmede niceliksel bir değişimin yanı sıra, niteliksel bir değişimden de söz eden Binbaşioğlu, diğer bir ifadeyle insanın ruhsal yapısının ve davranışının, büyüme ve gelişme ile bağlantılı olduğunun altını çizer. İşte, gelişim ve büyüme dönemi olarak ergenlik dönemi, bireyin hem biyolojik bir gelişim-değişimle kendisine fiziki anlamda yabancılaştığı ve alışmaya çalıştığı hem de zihinsel, sosyal ve duygusal gelişim-değişim neticesinde kendisine ve çevresine psikolojik anlamda farklı bir gözle bakmaya başladığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. İç içe geçen bu değişim, yabancılaşma, anlam ve kimlik arayışı ergen bireylerde birçok gelişimin önünü açmakta ve yetişkinliğe doğru bir yol oluşturmaktadır.

1.2.1. Biyolojik-Fiziksel Gelişim Açısından Ergenlik

Biyolojik gelişme, insan gelişiminin boyutlarından birisidir. Cüceloğlu(2016, s. 333)'nın ifadesiyle insan bedeninin içinde bir biyolojik saat çalışmakta ve belirli zamanlarda belirli salgıları harekete geçirmektedir. Bu hareketlilik ise gelişim sürecinin en önemli temellerinden birini oluşturmaktadır. Bedensel gelişme sürecinde ergenlik dönemi yaş aralığını 12-18 yaş olarak belirten Cüceloğlu, bu dönemdeki değişikliklerin cinsel salgı bezlerinin kana bol miktarda salgı bırakmalarıyla başladığını ifade eder. Binbaşioğlu (1975, s. 85-86)'na göre ise bireyin zekâ gibi ruhsal varlığı veya toplumsal gelişimi büyük oranda bedensel ve devinimsel gelişimine bağlıdır. Bireyde zekâ gelişiminin, duyu organlarının iyi çalışmasına ve bu sayede çeşitli incelemelerde bulunabilmesine bağlı olduğunu ifade eden yazar, toplumsal gelişim için de bireyin devinimsel yönden gelişim göstererek bu sayede insanlar arasına karışıp ilişki kurabilmesinin öneminden bahsetmektedir.

1.2.2. Bilişsel-Zihinsel Gelişim Açısından Ergenlik

Gelişim, bireyin doğuştan getirdiği biyolojik süreçlerle, çevre koşullarının sürekli etkileşimi içinde oluşur (Cüceloğlu, 2016, s.336). Bu etkileşim sürecinde, birlikte birey sürekli olarak içine doğduğu dünyayı anlama çabası içindedir. Süregelen bu çabanın sonucu olarak da basitten karmaşığa bir bilişsel gelişim elde eder. Biliş (cognition) terimi ise “çevremizi öğrenme ve anlamayı içeren zihinsel etkinlikler anlamında, düşünme (thinking) terimiyle eş anlamlı” olarak kullanılmaktadır (Aydın,

2000, s. 29). Bilişsel gelişimi sırasıyla duyuşsal motor, işlem öncesi, somut işlemler ve soyut işlemler olmak üzere dört evreye ayıran Piaget'e göre ergenlik döneminde bilişsel gelişim somut evreler düzeyinden soyut evreler düzeyine çıkmaktadır. Bu evre 12-14 yaş aralığında başlar ve artık ergen bir yetişkin gibi akıl yürütebilir hale gelir (Cüceloğlu, 2016, s.352). Karacoşkun (2012, s.106) ise bu dönemde ergeni, yetişkin gibi düşünmeye başlayıp soyutlamalara gidebilse de, bir yetişkinin karar verme ya da problem çözme aşamasına gelmiş saymaz ve daha yeterli ve tutarlı bir düşünme yeteneği elde edebilmesini çeşitli deneyimler edinmesine bağlı görür.

1.2.3. Ahlaki-Vicdani Gelişim Açısından Ergenlik

Aydın (2000, s. 55), ahlaki gelişimin bireyin bilişsel gelişim dönemleriyle paralel ilerlediği kabulünden bahseder. Bununla birlikte ona göre bu durumun sadece kronolojik yaşla açıklanması mümkün değildir. Gerçek hayatta karşılaştığımız bazı yetişkinlerin ileri yaşlarda bile ileri ahlak standartlarına uygun davranmaması ise bunun kanıtıdır. Uzun yıllar çocuklarda ahlak gelişimini inceleyen ve Piaget'in *bilişsel gelişim teorisi*yle temellendirilen Kohlberg, toplamda üç düzey ve altı aşamadan oluşan *ahlaki düşüncenin gelişim teorisini* ortaya koymuştur. Bu aşamalılık yüzeysel ahlak anlayışından soyut ve derin ahlak anlayışına doğru bir seyir halinde gelişim gösterir. (Aydın, 2000, s. 55; Karacoşkun, 2012, s. 107-108; Cüceloğlu, 2016, s. 354) Kohlberg bu evreleri belirli yaşlarla sınırlandırmaz, çünkü ahlaki gelişim fiziksel veya bilişsel gelişim gibi doğal bir süreç değil, her bireyin sosyal ve kültürel çevresine bağımlı olarak kendi koşulları içinde gelişme gösterebildiği bir süreci ifade eder. Bu sebeple her bireyde benzer bir seyir izleyemediği gibi, herkeste tüm aşamaların gerçekleşmemesi de mümkündür. Ceylan (2010, s. 20), ergenlik dönemindeki bireylerin genellikle 3. ve 4. Aşamada olduklarını, üst ahlaki seviyede olanları da ahlaki açıdan model aldıklarını aktarmaktadır.

1.2.4. Sosyal-Duygusal Gelişim Açısından Ergenlik

Ergenlik dönemi hem duygusal hem de sosyal anlamda gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu iki alandaki gelişim, bireyin duyuşsal, bilişsel ve psiko-motor gelişimine paralel seyrettiğinden ergenlikte meydana gelen diğer gelişimlerin doğal bir

sonucudur ve bireyin topluma girişine zemin hazırlamaktadır (Cüceloğlu, 2016, s. 354-355).

Binbaşıoğlu(1975, s.152), duyguyu “bireyin iç ve dış dünyadan etkilenmeleri sonucunda genel olarak ‘hoşlanma’ veya ‘acı duyma’ biçimlerinde beliren tepkiler” olarak tanımlamaktadır. Duygusal yaşam, bireyin temel ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların bir sonucu olan davranışlarla ilgili olan duygulardan meydana gelir. Ayrıca bireyin hem toplumsal gelişimini hem de kişilik gelişimini etkilemektedir.

Toplumsal-sosyal gelişim ise bireyin, doğumundan yetişkinliğine kadarki süreç boyunca diğer insanlarla ilişkilerinin, onlara beslediği duyguların ve gösterdiği ilgilerin tümünü ifade eder. Sosyalleşme ya da sosyal psikologların ifadesiyle sosyal gelişim, bireyin, toplumun bir ferdi olma sürecini ifade etmektedir (Kağıtcıbaşı, 2017, s. 219). Bireyde çeşitli ilgi ve tutumlar, karakter ve kişilik özellikleri toplumsal ve sosyal gelişimin bir sonucudur. Bu gelişim ergenlik dönemi açısından da büyük bir öneme sahiptir. Ergenlik dönemini ifade eden ve kişinin 15-20 yaşlarında ortaya çıkan disiplin olaylarının çoğu toplumsal uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır. (Binbaşıoğlu, 1975, s. 176-177). Cüceloğlu (2016, s.360), psikologların yaptığı en büyük hatanın, insan davranışını incelerken, bireyin içinde yetiştiği kültürel ve sosyal ortamın etkisini hesaba katmamaları olduğunu söyler. Farklı kültürlerdeki aile yapısı, ebeveyn-çocuk iletişimi, kültürün aile ilişkilerini yapılandıran değerler kişinin gelişimini etkileyen önemli faktörlerdir. Sosyal ve duygusal gelişimin ergenlik dönemindeki en önemli iki yönünü Cüceloğlu, *özdeşleşme ve arkadaşlık* olarak ifade etmektedir. Bunlardan özdeşleşme, ergenlik döneminde bireyin kendini bulması ve tanınması basamağıdır. Arkadaşlık ise bu dönemde gencin dayanabileceği en önemli güven kaynağını oluşturmaktadır. Binbaşıoğlu(1975, s. 187) bu dönemde arkadaşlığın, sarsılan anne-baba ve öğretmen otoritesinin yerine geçtiğini, çocukluk dönemindeki gibi çıkar ilişkisi üzerine değil sevgi, saygı ve sırdışlığı dayalı olduğunu ve bu arkadaş grupları sayesinde ergenin toplumsal gelişmesinin devam ettiğini söylemektedir. Bir başka ifade ile denilebilir ki ergen bu dönemde; aile, öğretmen, dini ve geleneksel kurallarla ilgili çeşitli sorgulamaları sebebiyle topluma yabancılaşırken, akranlarıyla kurduğu arkadaşlık

ilişkileri sayesinde sosyalleşme isteğini ve toplumsal gelişimini bu kanalla sürdürmektedir.

1.2.5. Kimlik-Kişilik Gelişimi Açısından Ergenlik

Kişilik, “doğuştan getirilen-sonradan kazanılan özellikler ve kültürel faktörlerin etkileşimiyle küçük yaşlardan itibaren şekillenen, değişmeye oldukça dirençli, o kişiye has kavrayış, düşünüş, karar veriş ve davranış özelliklerinin toplamı” olarak tanımlanmaktadır (Gürses, 2010, s.22). Bu özelliklerin kişinin kendisi tarafından tanınması ve anlaşılması da bir süreçtir.

Kişinin kendi kendine hayatının birçok döneminde sorduğu ‘Ben kimim?’, ‘Amacım ne?’, ‘Yaşam benim için ne anlam ifade ediyor?’ şeklindeki soruları Aydın (2000, s. 61-63), *bireyin anlam arayışı* olarak tanımlamaktadır. Levine (2005, s. 320) ise bu süreci kendini tanıma görevi olarak tanımlamaktadır. Ona göre ergenler “kendilerine doğru gelen imaj arayışı içindedirler. Bu kimlik arayışı ergenlik gelişiminde çok büyük bir rol oynar. Cüceloğlu da bu konuda benzer ifadeler kullanmaktadır. Ergenlik dönemindeki bireyin kendi kimliğini bulması ve tanınması, yani özdeşleşmesi, bu dönemin en önemli görevidir (Cüceloğlu, 2016, s. 359).

Aydın (2000, s. 61-63)’a göre bu kimlik ve anlam arayışı, ergenlik döneminde bireyin kendisinde meydana gelen değişim ve gelişimler neticesinde, oldukça yoğun bir hal alır. Kimlik gelişimi için bireyin ilk rol modeli ailesidir. Okul dönemine geldiğinde bireyin model alma eğilimi ailesinden öğretmenine kayar. Ergenlik döneminde ise kimlik arayışında model alma ve özdeşleşme, yaşı ilerlemesiyle birlikte kapsam ve nitelik açılarından gelişerek ünlü ve başarılı kişiliklere kaymaya başlamıştır. Bowlby’nin bağlanma kuramında da ergenin bu dönemde ebeveynlere bağlanmasının zayıfladığından bahsedilir. Bu dönemin karakteristik özelliği olarak bilişsel ve sosyal gelişmişlik düzeyine ulaşan birey artık anne baba ve öğretmenlerin tutumları eleştirel bir şekilde gözlemlemekte, soyut düzeyde analiz etmekte ve sorgulamaktadır. Ancak Hayta (2017, s. 89-90), bu durumun ergenin ailesine ihtiyaç duymadığı anlamı taşımadığını, gerektiğinde ebeveyn desteğini hissetmek istediğini ifade eder.

Psikanalitik teoriyi savunan, özellikle kimlik konusundaki çalışmalarıyla ünlenen Erikson, bu konuda psiko-sosyal gelişim teorisini ortaya koymuştur. Bu teoriye göre kişilik, birbiri ardınca gelen bir hiyerarşi takip etmektedir ve her evrede yaşanan krizler kişiliğin oluşumunda birer dönüm noktasıdır. Bu krizlerin çözülmesi ile bir değer kazanılır ve kişi bir sonraki evreye geçer. Ergenlik döneminde ise kişinin karşı karşıya kaldığı kriz kimlik krizidir (Köse & Ayten, 2012, s. 48-52). Erikson'un psiko-sosyal gelişim evrelerinde beşinci evreye tekabül eden bu dönemde birey, ortaya çıkan kimlik krizini çözmede başarılı olduğunda kimlik kazanır. Başarısız olma durumunda ise rol karışıklığı yaşar. "Ergen hem benzersiz bir kimlik geliştirerek insanları kendine hayran kılmak, hem de toplumsal, törel, değerlerle bütünleşerek sosyal onay ve kabul görmek isterler (Aydın, 2000, s. 63-64). Bu sebeple bu krizi aşma sürecinde ergen, hem varoluşsal hisler içindedir hem de dini, politik, entelektüel vb. birçok ideolojik değere ilgi duymaktadır. Erikson, bu dönemde ergenin güçlü bir bağlılık ve bağlılığın karşısı olan rol reddi özelliklerinden de bahsetmektedir. Ona göre bu dönemin kazanılan değeri sadakat yani bağlılıktır. Artık yönlendirilme ihtiyacını ebeveyninden akıl hocalarına ve liderlere doğru kaydıran ergen, bahsedilen bağlılık özelliğiyle bu kişilerin ideolojik rehberliğini büyük bir hevesle benimser. Bu ideolojileri benimseme şekli kişinin hayatında örtük şekilde olabileceği gibi militanca bir açıklıkta da olabilir. Rol reddini ise Erikson, kişilik oluşumunda kendine göre işe yarayan rol ve değerleri işe yaramayandan ayıran aktif ve seçici bir dürtü olarak tanımlamaktadır. Rol reddinde ergen, uygun bir role girmekten kaçınabilir, rolün yükümlülüklerinden sıyrılabilir veya tamamen sürekli bir karşı gelişle negatif bir kimliği seçebilir. Sonuç itibarıyla kimlik oluşumunda rol reddi de bireyin kimliğinin sınırlarını belirlemeye yönelik yardımcı olarak önemli bir işlev görmektedir (Karacoşkun vd., 2012, s. 102-103; Erikson, 2014, s. 113-116; Hayta, 2017, s. 89).

Kişilik gelişimi konusuyla ilgili bir başka kuram da James Marcia'nın özdeşleşme statüsü kuramıdır. Erikson'un psiko-sosyal gelişim teorisini temel alan Marcia, dört basamaklı bir kuram oluşturmuştur. Bu basamaklar dağınıklık, körü körüne bağlılık, askıya almak ve özdeşleşmenin başarılması şeklinde adlandırılmıştır. Ona göre özdeşleşme bireyin; kendisinin yapılandığı, içsel ve dinamik bir süreçtir ve kendi

yeteneklerini, inançlarını ve her alandaki yaşantılarını kapsamaktadır. Kohlberg'in ahlaki gelişim evrelerindeki gibi, özdeşleşme statüsünün basamakları da sırayla gerçekleşmekte ve herkes son basamağa kadar gelemeyip basamakların birinde takılı kalabilmektedir. Erikson özdeşleşmenin daha erken yaşlarda başarıldığını söylemiş olsa da Cüceloğlu, araştırmaların 18-24 yaşları arasında gerçekleştiğini ve uzun süre devam ederek bireyden bireye değişiklik gösterdiğini ortaya koyduğunu aktarmaktadır (Cüceloğlu, 2016, s. 359). Sonuç itibarıyla ergenlik dönemi kimlik-kişilik gelişimi açısından insan hayatında bir dönüm noktası olmaktadır.

1.2.6. Dini Gelişim Açısından Ergenlik

Dini gelişim veya diğer bir ifadeyle inanç gelişimi, insanın gelişimiyle bağlantılı olan inancı, gelişim dönemleri içinde inceleme amacı taşıyan tüm girişimlerin genel ismidir (Mehmedoğlu, 2013, s. 85). Dini gelişim de diğer gelişim türleri gibi çeşitli basamaklardan oluşur, bireye özgüdür ve bireyin hayatı boyunca çeşitli etkileşimler neticesinde şekillenir. *Birey ve Dini* (The Individual and His Religion) isimli kitabın yazarı Allport'a göre bu etkileşimler; bireyin kendi bedensel ihtiyaçları, karakteri ve zihinsel kapasitesi, ruhi ihtiyaçları ve değerleri, rasyonel açıklama peşinde koşması ve çevresindeki kültüre verdiği cevap şeklinde sıralanmaktadır. İşte dini duygu tüm bu şekillendirici faktörlerin sentezi sonucunda oluşmaktadır. Ayrıca bu oluşum ve gelişimin insan psikolojisindeki yansıması da farklı boyutlara sahiptir. Allport bu boyutları; inanç gelişimi, dini aidiyet gelişimi, dini duygu ve dini düşünce gelişimi, dini tutumların gelişimi ve dua-ibadet gelişimi olarak adlandırmaktadır (Karacoşkun vd., 2012, s. 112; Köse & Ayten, 2012, s.117-118).

Dini açıdan bakıldığında ise ergenlik, kişinin içinde bulunduğu çeşitli gelişim aşamalarının da etkisi ile çocukluk döneminde öğrendiklerini kendisine mâl ettiği bir dönemdir. Kişi bu dönemde meslek, ideoloji ve kimlik seçimi gibi din konusunda da ilk bilinçli kararlarını almaya başlar. Dini konular da dâhil olmak üzere çocukken sorgusuz bir şekilde kabullendiği tüm bilgiler ve değerler artık sorgulama alanı içindedir ve ergen bu sorulara cevap aradıkça varoluşsal sorularla karşı karşıya kalır. Tüm bu içsel çatışma ve bunalımlar eşliğinde kimliğini oluşturmaya çabalayan ergen, nihayetinde ergenliğin

sonuna doğru dini yaşama dair kararlarını büyük oranda netleştirmiştir (Köse & Ayten, 2012, s.118).

Ergenlik döneminde dini gelişim, bazı özellikleri itibarıyla farklılaştıkları için bazı kaynaklarda iki bazılarında ise üç dönemde ele alınmaktadır. Ceylan (2010, s. 20)'ın dini şuur, dini şüphe, dini istikrar şeklinde özetlediği ergenlikte dini gelişim dönemlerini Hökelekli (2010, s. 265-276) 12-14 yaş aralığında yaşanan dini şuurun uyandığı dönem, 14-18 yaş aralığında yaşanan dini şüphe ve çatışmalar dönemi ve 18-21 yaş aralığını kapsayan dini inanç ve tutumların netleştiği dönem olmak üzere üç aşamadan bahsetmektedir.

1.2.6.1.Dini Şuurun Uyanışı (12-14)

Çocukluk çağında zihinsel gelişim somut evreler döneminde olduğundan, dini inancın tam olarak kavranması bu dönemde mümkün değildir. Dolayısıyla çocukluk döneminde dini inanç derinlemesine olmayan, yüzeysel bir şekilde yaşanır. Ergenliğe adıma attığı döneme tekabül eden soyut düşüncenin gelişimiyle beraber ise dini inançta farklı bir aşamaya geçilmektedir. Bu dönemde ergen artık yetişkinlerin varsayımlı-tümdengelimli düşünce kapasitesine ulaşmaya başlamış, hem çevresinin ve dünyanın sorunlar, hem de tüm insanlığın asırlarca uğraştığı metafizik konular hakkında düşünmeye başlamıştır (Hökelekli, 2010, s. 267-269). Dolayısıyla soyut düşüncenin oluşumu, dini şuurun belirginleşmesine ve uyanışına sebep olarak bu yaşları Özbaydar (1970)'ın tanımıyla 'dini uyanış ve gelişim yaşları' haline getirmiştir. Ergendeki bu ruhi uyanış halini Hökelekli (2010, s. 269) şöyle tarif etmektedir: "Ergen, sanki kendisini sıkıştıran deruni bir kararsızlık içerisinde. Bu kararsızlık ve şaşkınlık ortamında, içgüdüsel olarak Allah'a yönelir. Dini inanç ve değerler bir anda onun için büyük bir önem kazanırlar. Bunların ifade ettikleri anlamları, ölümü, cennet ve cehennemi, kaderi, insanlar arasındaki eşitsizlikleri ilk olarak derinlemesine düşünmeye başlar." Bu dönemde ergende Tanrı tasavvuru da soyutlaşır, ruhanileşir, bir yaratıcının varlığına dair derin sorgulamalar yaşanır, dine ilgi yükselir, ibadetlere devamlılık hassas hale gelir, helal-haram, günah sevap gibi konulara ilgi ve duyarlılık artar. Ancak bu dönem geçicidir.

1.2.6.2. Dini Şüphe ve Çatışmalar (14-18)

Ergende meydana gelen fiziksel, zihinsel, ahlaki ve sosyal birçok gelişimin aynı dönemde yaşanıyor oluşu dini alanda da etkisini gösterir ve imanla ilgili şüphe, kararsızlık ve çatışmalar insan hayatında en çok bu dönemde hissedilir. Bağımsızlık ve güçlülük duygusu ve kimlik arayışının bir araya gelmesiyle birlikte ergen, var olan otoritelere karşı çıkmaya ve kendine özgü bir dünya oluşturmaya yönelir. Bu dünyada ailenin etkisi geri planda kalırken okul ve arkadaş çevresi öne çıkar. Tenkitçi düşünce gelişir ve ergen, her şeyi bu düşünce süzgecinden geçirdikten sonra kendi dünyasına kabul eder. Ayrıca arkadaş çevresinde farklı düşüncelerle karşılaşır. İşte bu süreçte, dini inanç ve anlayışları, toplum şartlarıyla ve dini inanışlarla, öğrendiği bilimsel teorilerle, günlük yaşantılarla bağdaştırmakta zorlanır ve bunun sonucunda dini şüphe ve kararsızlık kendisini gösterir. Başta ibadetlerin şekilleriyle ilgili ortaya çıkan bu şüpheler daha sonra dinin muhtevasıyla ilgili konulara yönelir. Ancak bu şüpheleri tamamen kötü olarak nitelemek yanlış olacaktır. Dini şüphe, bu anlamda iki yönlüdür. Bazı şüpheler kişiyi dinden uzaklaştırabilirken, bazıları dini konularda kişinin bilgi seviyesinin güçlenmesiyle ve daha sağlam bir inanca ulaşmasıyla sonuçlanabilmektedir. Bu bakımdan inanç için bir olgunlaşma süreci olarak da görülebilmektedir (Hökelekli, 2010, s. 270-271; Peker, 2016, s. 172-173; Sevinç, 2017, s. 33)

Hökelekli (2010, s. 271-272), Batı ülkelerinde yapılan araştırmalarda ergenlik döneminde erkeklerin %75, kızların ise %50 oranında iman şüpheleri yaşadığını, Müslüman bir ülke olan Mısır'da bu oranların erkeklerde %27, kızlarda %21 olduğunu, ülkemizde ise genel olarak %30 oranında bir şüphenin yaşandığını ifade etmektedir. Özbaydar (1970, s.15) da yapılan araştırmalarda bu sonuçları destekler nitelikte, kızların daha az dini şüphe yaşadığını aktarır.

1.2.6.3. Dini İnanç ve Tutumların Netleşmesi (18-21)

Bireyin bu dönemde dini konularda kendi tutumunu oluşturacağı bilişsel ve duygusal olgunluğa erişmesiyle birlikte; dini arayışlar, sorgulamalar, bocalamalar, şüphe ve tereddütler yavaş yavaş azalmaya başlar. Ergenliğin son dönemi içindeki birey artık dini konulardaki şüphelerinden sıyrılarak inançlarında kararlı bir döneme

girmektedir. Bu aşamada çocukluktaki inançlarından farklı olarak bambaşka bir dini değerler dünyası oluşturabileceği gibi aileden aldığı inanç ve değerleri geleneksel haliyle ya da çok az bir değişiklik ile devam da ettirebilir. Veya dini tamamen reddederek dine ilgisizlik, ateizm veya deizm gibi yollardan birini seçebilir (Hökelekli, 2010, s.280; Yavuz, 2013, s.154; Peker, 2016, s.174; Sevinç, 2017, s.34).

Çeşitli araştırmalardan yola çıkarak ülkemizde inançsız, din karşıtı ve dine ilgisiz olanların toplam oranının %4-20 arasında değiştiğini aktaran Hökelekli, ergenlik dönemi dini gelişim özelliklerini ele alırken bu dönemde yaşanan bir *suçluluk ve günahkârlık duygusu* ile daha çok ergenliğin sonlarına doğru ortaya çıkan *tevbe ve dine dönüş* olaylarından da bahsetmektedir.

Ergen, bu süreçte çok şiddetli bir suçluluk hissi yaşar. Hökelekli'ye göre bu suçluluk hissinin en önemli sebebi, ergenlik döneminde cinsi güdünün uyanışıyla birlikte bireyde ortaya çıkan ahlaki sorunların ve idealist eğilimlerin çatışmasıdır. Bu şekilde ortaya çıkan bu suçluluk ve günahkârlık duygusu, şiddetli bir biçimde yaşandığında ergende tövbe ve pişmanlığa karşı güçsüzlük ve duygusuzluk hissi meydana getirir. Bu duygu bu kadar şiddetli ve hastalıklı bir şekilde yaşanmadığında ise ergenin dini gelişimine kaynak olur. Bu suçluluk duygusunun bir diğer sebebi ise içinde bulunduğu bunalımlı ve çalkantılı dönemin yanında okul ve çevresinin etkisiyle ortaya çıkan dini pratiklerdeki azalmadır. Yapılan araştırmalar dini görevlerini yerine getiremeyen gençlerin bu konuda büyük oranda üzüntü yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, dini pratiklerden büyük oranda uzaklaşmanın gözlemlendiği bu dönemde ergenlerin çoğunlukla dini hassasiyetlerini korunduğunu göstermektedir (Baymur, 1961; Hökelekli, 1983; akt. Hökelekli, 2010, s. 277).

Ergenliğin çalkantılı sürecinin sonlarına doğru ise birey, içinde bulunduğu şüphe halinden uzaklaşmaya başlayarak dini noktada ya inkâra yönelmekte ya da dine dönüş yaşamaktadır. Ergenlik dönemi dini gelişimle ilgili yapılan araştırmalarda bu 'dine dönüş' olaylarının yüksek oranda gerçekleştiği ortaya konmuştur. ABD'de yapılan bir araştırmada dine dönüşün yaşandığı yaşları Hall daha çok 16-17; Starbuck ise 12, 16, 19 olarak tespit etmiştir (Hökelekli, 2010, s. 277).

2. DİNİ ŞÜPHE

Şüphe, sözlük anlamı itibarıyla “benzer ve denk olmak, birbirine benzemesinden dolayı iki şeyi birbirine karıştırmak; belirsizlik, karışıklık ve kuşku” anlamı taşımaktadır (Günay, 2010, s. 263). Hökelekli (2003, s. 195)’ye göre şüphe, apaçıklık ve kesinlik arzusunun, önceki inançla veya sebepleri karşılıklı ve denk olan iki inancın birbirleriyle çatışması sonucunda ortaya çıkan, kararsız veya sabit olmayan ruh halidir. Sevinç (2017, s. 30)’in ifadesiyle ise, bir bilginin doğruluğundan emin olmamaktır. Yazar, dini şüpheyi de bu tanıma bağlı olarak, dini önermelerin doğruluğundan emin olmama durumu olarak açıklamaktadır. Yani şüphe, inanç ve inançsızlık durumları arasındaki bir durumu ifade etmektedir.

İnsan zihnini daha yüksek yorum seviyelerine zorladığı için şüphe olmadan insan, tasdik ve inanma kapasitesini kullanamaz. Bu sebeple şüphe, ruhi hayatın gelişiminde zaruri ve evrensel kabul edilebilir. Dolayısıyla insanın kaçınılmaz olarak karşı karşıya kaldığı şüphenin, aslında olumlu bir yanının olduğunu söylemek mümkündür. Mehmedoğlu (2013, s. 114), şüphenin seyrini şu şekilde tasvir eder: Bilişsel süreçlerin ağırlıkta olduğu inanç aşamasında yoğun; bilişsel, duygusal ve iradi süreçlerin birlikte bulunduğu iman aşamasında zayıf veya hiç yoktur. Şüphe inanç ve inançsızlıktan farklı, bu iki durum arasında tereddütlü ve tepkisel bir süreç olduğu için zihinsel hayatın temel bir durumu değildir. Bu bakımdan şüphe, hem inanç için daha ileri bir aşamaya geçişi başlatabilen, hem de inançsızlığın ilk aşamasını oluşturabilen bir süreçtir.

Karacoşkun (2012, s. 133), Batı’da ve ülkemizde yapılan çeşitli çalışmalarda dini şüphelerin ergenlik döneminde yoğunlaştığını, Nipkow ve Schwitzer’in 16-21 yaş aralığındaki Alman öğrencilerin Tanrı hakkındaki yazılı düşüncelerinin incelendiği çalışmasında Tanrı hakkında ‘meydan okuyucu sorular ’ın çoğunlukta olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu sonuçlar aslında öğrencilerin Tanrı’dan beklentilerini yansıtmakta ve Tanrı’ya inanıp inanmayacaklarıyla ilgili kararlarını bu beklentilerin karşılanma durumuna göre belirlediklerini göstermektedir.

2.1. Dini Şüphenin Doğuşu ve Oluşum Boyutları

Zihinsel hayatın olağan bir durumu olmayan şüphe, inanç ve inançsızlık arasında tepkisel ve muğlaklık içeren bir süreci ifade eder (Mehmedoğlu, 2013, s. 114). Bu süreç içsel bir tecrübeden meydana geldiği için, dini şüphenin ortaya çıkışı ve kaynakları da tek bir sebebe veya duruma indirgenememektedir. Bahadır (2015, s. 318-323), ergenlik döneminde dini şüphenin ortaya çıkmasına etki edebilecek durumları *ergenin psikolojik yapısından kaynaklananlar* ve *sosyo-kültürel çevreden kaynaklananlar* olmak üzere iki kısımda ele almaktadır.

Bunlardan ergenin psikolojik yapısından kaynaklanan dini şüphelerin doğuşunda çoğunlukla; bireyin içerisinde bulunduğu gelişim dönemi sebebiyle ortaya çıkan soyut düşüncenin gelişmesi, buna bağlı olarak çevresindeki olaylara, fikirlere, davranışlara ve inançlara tenkitçi-eleştirci bir tutum geliştirmeye başlaması etkilidir. Bu tutumun neticesinde ergen, bağımsızlık isteğinin ve yetişkin hissetmenin verdiği güçlülük duygularına kapılır, nihayetinde çevresinde otorite olarak gördüğü her türlü olguya bir başkaldırı tutumu sergiler. Bu başkaldırı sürecinde her türlü inanç, fikir, şahıs ve kurumlar yeniden gözden geçirilir. İşte bu süreçte bazı dini şüphelerin ortaya çıkması da muhtemeldir.

Psikolojik yapıdan kaynaklanan dini şüphelerin bir kısmı ise zihinsel gelişimin yanında fiziksel anlamda da gelişmenin yaşandığı ergenlik döneminde, cinsel arzular ile dini inançlar arasındaki çatışmalar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu şüphelere sebep olan bir başka etken ise dini bilgilerdeki eksiklik veya yanlışlıklardır.

Sosyo-kültürel çevreden kaynaklanan dini şüphelerin doğuşunda ise ergenlik döneminde bireyin hayatında sosyo-kültürel anlamda aile etkisinin azalması, arkadaş ve çevre etkisinin artması önemli bir etken olarak sayılmaktadır. Aile içi çatışmaların yanında, çevrede yaşanan haksızlıklar, tutarsızlıklar, doğal veya insan kaynaklı kötülükler dini şüpheyeye yol açabilmektedir. Bilimsel verilerle dini inanışların karşılaştırılması, dini temsiliyeti olan insanların dine ve ahlaka aykırı tutum ve davranışları da Bahadır'a göre ergenlik döneminde çevreden kaynaklanan dini şüphelere etki eden faktörlerdendir.

2.2. Dini Şüphenin Kapsamı ve Konuları

Dini şüphe ile ilgili bir başka konu da kapsamı ve hangi konularda ortaya çıktığıdır. Batı kaynaklı araştırmalarda günah-sevap, cennet-cehennem, bilim-din çatışması, ölüm sonrası hayat ve kilise otoritesinin hizmetleri, Allah'ın varlığı, birliği ve çeşitli sıfatları Hz. İsa'nın tanrısallığı, İncil'in doğruluğu ve mukaddesliği, kilisenin dini tutumu, kilise adamlarının yaşayışları gibi konular dini şüphelerin yoğunlaştığı konular olarak öne çıkmaktadır (Seidman, 1960, s. 336; Schmid, 1960, s. 102; Starbuck, 1984, s. 255-258; Arglee-Hallami, 1992, s. 325; akt. Bahadır, 2015, s. 324).

Ülkemizde yapılan araştırmalarda ise dini şüphenin konuları şu şekildedir: günah-sevap, yaratılış, kaza-kader ve hayır-şer, Allah'ın varlığı ve özellikleri, ahiret günü ve ölümden sonra diriliş, cennet-cehennem, kadın-erkek eşitsizliği, bilim-din çatışması, melek, cin, şeytan gibi görünmez varlıklar, fakirlik, zenginlik, cinsiyet eşitsizlikleri, evrenin ve insanın yaratılışı ve ölüm, kutsal kitaplar ve peygamberler, ibadetler, dinin yasakladığı davranışlar (Hökelekli, 1988 s. 73-82; Bahadır, 1994, s. 141; Ak, 2002, s. 44-110; Kula, 2006, s.70).

Dini şüphe kavramından çok dini stres ifadesini kullanan Ok (2005, s. 28) ise dini düşüncede yaşanan stresin boyutlarını ilahiyat öğrencileri örnekleminde ele almaktadır. Yazar, bu araştırmada dini stresin yaşandığı konuları; bir bütün olarak İslam'la ilgili stres, Allah'la (varlığı, tabiatı, fiilleri) ilgili stres, Kur'an'la (tefsir, üslup, yorum, belirli bazı konular, güvenilirlik, bilgi eksikliği, emirlere uymama vb.) ilgili stres, ibadetlerle (yapmakta yaşanan güçlük, yapanların ahlaksız davranışları) ilgili stres, modern ve dini yaşam biçimi arasındaki çelişkilerle (cinsiyetler arası ilişkide modern dünya dini kurallar ayırımı, İslami kurallara sahip olmaktan dolayı yaşanan çekingenlik) ilgili stres, dinin öğretileri ve bilimin iddiaları konusunda stres, dini tasavvufu birlikte veya onsuz yaşamaya dair stres, diğer müslümanların tutarsız inanç, davranış ve tutumlarının sebep olduğu stres ve halkın geleneksel din anlayışına yabancılaşma şeklinde ortaya koymaktadır.

2.3. Dini Şüphe Çeşitleri

Dini şüphe türleri rasyonel ve duygusal arka plana bağlı olarak tek bir türde ele alınamayacak kadar farklılık içerir. Karacoşkun, Hunsberger ve arkadaşlarının dini şüphenin yedi türünden bahsettiğini aktarmaktadır (Karacoşkun vd. 2012, s. 134). Bunlar; tepkisel ve inkârcı şüphe, kendi çıkarına aykırılık, kurumsal dinin kusuru veya ihmali, bir yansıtma olarak tanrı, kendini aldatma olarak din, bilimsel şüphe, ayin (ritüel) şüphesidir.

Hökelekli ise sebep, kaynak, niyet ve sonuçları açısından farklılaşan altı çeşit dini şüphe türünden bahseder (Hökelekli, 2010, s. 197-204; Karacoşkun vd., 2012, s. 135; Mehmedoğlu, 2013, s.115-125). Konunun çalışmamız açısından önemi sebebiyle bunları daha detaylı ele almamız gerekmektedir.

2.3.1. Arayış Şüphesi

Bu şüphe türünün ortaya çıkışında zihnin gelişmesiyle birlikte var olan bilgileri birbiriyle ilişkilendirme, arkasındaki sebebi anlamaya çalışma gibi saikler rol oynamaktadır. Dine karşı ciddi bir tenkit, itiraz veya inkâr amacı bulunmamaktadır. Hökelekli ‘Her şeyi Allah yaratmıştır, ama onu yaratan kimdir?’ sorusu bu tür arayışa örnek göstermektedir. Mehmedoğlu (2013, s. 115-116) ise kişinin, inancının ciddi bir şekilde kusurlu veya yanlış olabilme ihtimaline dair taşıdığı endişe sebebiyle arayış şüphesinin bazı kaynaklarca ‘varoluşsal şüphe’ olarak da isimlendirildiğinden bahsederek Gazzali’nin inanç krizi ile Yusuf İslam’ın ihtida öyküsünü anlatırken kullandığı ifadeleri bu şüphe türüne örnek gösterir.

2.3.2. Bencillik Şüphesi

Bazı inançlar kişisel menfaate dayandığında ya da isteklere kavuşulamadığında ortaya çıkan şüphe bencillik şüphesi olarak tanımlanmaktadır. Dualarının kabul edilmediğini veya cevap verilmediğini düşünen bireylerin bir süre sonra inançlarında düştükleri şüphe bu şüphe türüne örnek verilmektedir. Bu şüphenin ortaya çıkışında ise kişinin inancını kendi çıkarına odaklanan bir şekilde benimsemiş olması, yani inancı benimseme şekli ve onu bir araç olarak görme durumu etkilidir. Bu tarz bir inançta

beklentiler karşılandığı müddetçe herhangi bir şüphe görülmezken, beklentilerin karşılanmadığı, sonuçsuz kaldığı durumlarda kuşku ve tereddütlerle karşı karşıya kalınmaktadır (Mehmedoğlu, 2013, s.117).

2.3.3. Sadakat Şüphesi

Kişinin kendi imanındaki samimiyetinden, imanına karşı sadakatinden şüphe etmesi, imanın gereklerini yerine getirip getiremediğini sorgulaması sadakat şüphesidir. Anlaşılacağı üzere bu şüphede kişi, inandığı değerlerin doğruluğu veya yanlışlığıyla ilgilenmemektedir. Sorumluluk bilinci, hata, günah ve eksikleri sebebiyle hissettiği korku ve endişe temel saiklerdir. Mehmedoğlu (2013, s. 118) bu tür şüphenin inanan kişinin imanını derinleştirme ve olgunlaştırma çabasına olumlu katkıları olacağını ifade eder.

2.3.4. Bilimsel Şüphe

Dinin bilimsel metot kullanılarak anlaşılmaya çalışılması sonucunda ortaya çıkan şüphe türüdür. Diğer bir deyişle inancın ve dini inanç isteminin kabul edilmesinin, ancak bu inancın doğruluğunun ispatlanabilirliğinin mümkün olması veya bilimsel verilerle çelişmemesi durumunda gerçekleşeceğini düşünenlerin içine düştükleri şüphe türüdür (Mehmedoğlu, 2013, s.118). Hökelekli'ye göre bu metot, şüphe üzerine şüphe ortaya çıkaran, hatta şüphenin kendisi dışında başka bir gerçeklik tanımayan aşırı durumlara yol açabilmektedir. Ayrıca bu şüphe Hansburger ve arkadaşlarının bahsettiği bilimsel şüpheyeye benzemektedir. Burada da kişi açıklanan şeyleri kabulden önce ispatlamaya yönelir (Karacoşkun, 2012, s. 134). Tüm bu açıklamalardan sonra denilebilir ki bilimsel şüphenin ortaya çıkışında; inancın konusu ile bilimin konusunun ayrımının yapılamayışı ve bu iki sistemde hangi yöntemlerin kullanılacağına dair zihinde var olan bir karmaşa yatmaktadır.

2.3.5. Kavramsal Şüphe

Bu şüphe türünde kişi, dinin anlatımında ve anlaşılması noktasında kullanılan kelime, tasvir ve sembollere karşı tepkilidir. Anlayamadığı, anlam itibarıyla birbirine karıştırdığı bazı ifadeler veya kavramlar üzerinde yoğunlaşarak şüphe ve tereddüte

düşmektedir. Kavramsal şüphe bazı kaynaklarda ‘referans şüphesi’ veya ‘harfi harfine açıklama ve anlama çalışmalarından kaynaklanan şüphe’ olarak da isimlendirilmektedir (Mehmedoğlu, 2013, s. 119-120). Hökelekli (2010, s. 202) kavramsal şüphe türünde; muhkem ve müteşabih ayetlerin anlaşılmasındaki güçlüğü, mecaz içeren ayetlerin gerçek anlamda anlaşılmasını, emir ve teşvik ifadelerinin bilgi verici ve açıklayıcı ifadelerle karıştırılmasını örnek verir. Mehmedoğlu ise bu şüphe türünün ortaya çıkışında kutsal metinlerin dilinin, bilim diline dayanarak ve bilimsel metotla anlaşılmaya çalışılmasının önemli bir etken olduğunu ifade etmektedir.

2.3.6. Algısal Şüphe

Mehmedoğlu (2013, s. 121-124)’nın, Hökelekli’den farklı olarak ortaya koyduğu algısal şüphe, kişinin Tanrı algısı ve anlayışına, yani Tanrı tasavvuruna bağlı olarak ortaya çıkan şüpheyi ifade eder. Tanrı tasavvuru ise kişinin benlik algısıyla paralellik içerir ve kendisini nasıl algıladığına bağlı olarak olumlu veya olumsuz şekillerde görülebilir. Bu tür şüphenin temelinde Tanrı’nın, hükümlerliliği ile insanın özgürlüğünü; merhameti ve kudreti ile kötülük problemini, kendisini arayan herkesin bulabileceği sözü ile zatının ve mahiyetinin görülemez oluşunu bağdaştıramama durumu vardır.

2.3.7. İnkârcı Şüphe

Allah’ın varlığına inanmayan insanların dine dair görüşlerinden oluşan şüpheler inkârcı şüphedir. Bu tür şüphede açık bir şekilde dine karşı bir tepki veya inançsızlığını haklı gösterme çabası görülür. Bu şüphenin yanında bazen, şüphenin tabiatına benzer biçimde bir kararsızlık ve tereddüt hali oluşturduğu için bilinemezci (agnostik) tutum da dini şüphe çeşitlerinden sayılabilmektedir. Bilinemezcilik, Tanrı hakkında hakikatin bilinmeyeceği için insanların varlığı ya da yokluğuna dair yargıda bulunmayan, bu açıdan dindara ve ateiste aynı mesafede yaklaşan bir tutumdur (Hökelekli, 2010, s. 203-204; Mehmedoğlu, 2013, s. 124).

2.4. Ergenlik Dönemi Dini Şüphelerinin Genel Özellikleri

Ergenlik döneminde yaşanan dini şüphenin kendine has bazı özelliklerinden bahseden Kula (2006, s. 71-74)'ya göre ergenlik dönemi dini şüphelerinin beş farklı özelliği vardır.

2.4.1. Duygusal Yönü

Ergenlik dönemine bilişsel açıdan bakıldığında, mantığın değil duygunun ön çıktığı bilinmektedir. Araştırmalar ergenlik döneminde yoğun olarak salgılanan çeşitli hormonların, duygusal davranışlarla ilgili beyin bölgesi olan limbik sistemin büyümesini tetiklediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yine bu dönemde düşünme ve muhakeme ile ilgili beyin bölgesinin hala gelişim içinde olduğu anlaşılmıştır. Sonuç itibarıyla tam olarak gelişmemiş bir muhakeme gücü ile güçlü bir duygu merkezi bir araya geldiğinde, ergen kendisini kaçınılmaz olarak duygusal düşünce ve davranışların içinde bulmaktadır (Plotnik vd., 2009, s. 411).

İşte bu duygu durumu, ergenin ahlaki yargılara ve dini konulara bakışını da etkilemektedir. Kula (2006, s.72)'nın ifadesiyle “Ergenler zaman zaman ya toptan kabul edip en küçük bir tartışmayı bile dine yapılan hakaret olarak algırlarlarken, bazen de kendi yaptıkları bariz hataları bile gayet masum bir şekilde savunmaktadırlar.” Gözlemlerimiz esnasında bunun örneklerine sık sık rastlamaktayız. Örneğin dini konularda şüpheli bir yaklaşım içinde olup ders esnasında çokça soru soran bir öğrenciye tepki göstererek susturmaya çalışan diğer öğrenciler, aslında o öğrencinin gerçekten öğrenmek isteyip istemediğine bakmaksızın, soru sorarak yanlış yaptığını veya tamamen dinden çıktığını düşünmektedirler. Hatta bu tarz sorular sormanın, bazı öğrencilerce Allah’a, dine ve dersin öğretmenine saygısızlık olarak algılandığı kişisel gözlemlerimizde dikkat çeken bir durum olmuştur. Veya Kula'nın Cuma namazı örneğine benzer şekilde, ergen, arkadaşının kılmadığı Cuma namazları üzerinden onu büyük günah işlemekle itham ederken, kendisinin vakit namazlarını kılıp kılmadığını hesaba katmamaktadır.

Ergenlik dönemindeki bu bilişsel durum sebebiyle, ergende riske girme, duygu durum değişikliği, düşüncesizce hareket etme gibi davranışlar gözlemlenmektedir. (Plotnik vd., 2009, s. 411). Ergen bir taraftan bazı ibadetlerin ve emirlerin ağır gelmesi sebebiyle günümüzde bu ibadetlerin geçerliliklerini sorgularken, diğer taraftan günümüzde yaşanan bazı hukuksuzluk ve kötülüklerin cezalandırılmasında dini yöntemlerin uygulanması gerektiğini savunabilmektedir. İşte bu gibi durumlar ergenlikte yaşanan dini şüphelerin duygusal bir yönü olduğunu ortaya koymaktadır.

2.4.2. Başka Sahalarda Yaşanan İntibaksızlık ve Çatışmaların Etkisi

Kula (2006, s.72) ergenlerde görülen bazı aşırılıkların, onların başka alanlarda yaşadıkları uyumsuzluk ve çatışmadan kaynaklandığını ifade eder. Örnek olarak ise derslerinde başarısız öğrencilerin aşırı yaramazlıkla kendisini ispata yönelmesini veya aile içinde dikkate alınmayan insanların, dışarıda liderlik yapmalarını göstermektedir. Tıpkı bunun gibi bazı dini şüphelerin temelinde de, yaşadığı hayat ile inancının çatışması veya inancını rahat bir şekilde yaşayamaması gibi sebeplerle kişinin içsel bir çatışma ve uyumsuzluk durumuna düşmesi yatmaktadır. Suçluluk ve günahkârlık duygusunun ağır bir şekilde yaşandığı bazı durumlar, dini şüpheyi de beraberinde getirmektedir.

2.4.3. Kuralsız Olma Özelliği

Ergenlik dönemi dini şüpheleri ergenin kişiliğine, yaşına, yaşadığı döneme, aile yapısına ve çevresine göre değişiklik göstermesi sebebiyle bu dönemdeki şüphelerin temel bir dayanağı ve mutlak bir kuralı yoktur (Kula, 2006, s.73).

2.4.4. Değişkenlik Özelliği

Ergenlerin dönemsel olarak yaşadıkları içsel karışıklıklar, çelişiklikler ve her konuda sergiledikleri değişime açıklıkları dini düşüncelerinde ve inançlarında da etkilidir. Dolayısıyla bu dönem şüpheleri, ergenlerin sürekli değişim halinde olmaları ve yaşla birlikte devamlı değişen ilgi ve merakları sebebiyle değişkenlik gösterir (Kula, 2006, s. 73-74).

2.4.5. Yüzeysellik Özelliği

Ergenler, dikkatlerini çeken ve önceki inançlarına zıt bir olgu, olay veya durum sebebiyle aniden fikir değişikliği yaşayabildikleri için, genellikle dini konulardaki şüpheleri de derin değil daha güncel ve yüzeyseldir. Bu bir yönden de ergenin inancını meydana getiren bilginin yüzeyselliğinden kaynaklanmaktadır. (Kula, 2006, s.74)

Genel itibarıyla bakıldığında, kuralsızlık, değişkenlik ve yüzeysellik özelliklerinin birbirini besleyen özellikler olduğu anlaşılmaktadır.

2.5. Ergenleri Dini Şüphe İle Karşı Karşıya Getiren Faktörler

Ergenlik dönemi dini şüphelerini ortaya çıkaran, bu şüphelerin oluşumu için zemin hazırlayan bazı durumlar vardır. Konuyla ilgili çalışmalarda bu durumlar kaynak, faktör, sebep gibi başlıklar altında ele alınmaktadır (Bahadır, 1994, s. 40-42; Ak, 2002, s. 21-23; Kasapoğlu, 2005, s. 67; Kula, 2006, s. 71; Hökelekli, 2010, s. 272-273; Çayır, 2014, s. 65-74). Bu çalışmalarda ortaya konan maddelerden hareketle ergenleri dini şüphe ile karşı karşıya getiren faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

2.5.1. İçinde Bulunulan Gelişim Döneminden Doğan Şüphe Kaynakları

a) *Bilişsel Gelişim:* Ergenlik dönemi, zihin ve düşünce ufkunun gelişmesine bağlı olarak muhakeme, tenkit ve tahlil yeteneklerinin de geliştiği bir dönemdir. Ayrıca kişinin kendi iç dünyasını keşfi de bu dönemde yaşanır. Bu gelişmelerle birlikte birey dini konularda bağımsız olarak kendi başına fikir edinmeye başlar, başkalarından aldığı fikirleri ise kritik eder. Tüm bunların sonucunda ortaya çıkan dini şüpheler ise fitridir ve ergenlik döneminin karakteristik özelliklerinden biridir.

b) *Fiziksel ve Duygusal Gelişim:* Ergenlik, bireyin bilişsel gelişimi dışında, fiziksel olarak da gelişim gösterdiği bir dönemdir. Bu gelişmeler duygu durumunu da etkilediği için bu dönemde yaşadığı dini şüpheler daha çok duygusal boyuttadır. Bu sebeple cinsi güdülerin şiddetlenmesiyle birlikte dini kuralların sorgulanması veya bu güdülerle dini kuralların çatışması neticesinde yaşanan suçluluk ve günahkârlık duyguları ergeni dini şüpheye götürebilmektedir.

c) *Bağımsızlık ve Özgür Olma Arzusu*: Ergenlik döneminde birey, özgürlüğü kısıtlayan her şeyin kötü olduğu ön kabulüne sahiptir (Çayır, 2014, s. 68). Otoriteye zıtlık ergenliğin doğasında vardır. Hatta bazı İngiliz mühtediler bu dönemi isyan devri olarak nitelendirmektedir (Köse, 2019, s. 88). Ergen, kendi iç dünyasını keşfederken bağımsızlığını göstermek için otoriteyi reddeder. Bazı şüpheler, ergenlikte yaşanan otoriteye başkaldırma eğilimi ve yetişkinlere duyulan güvenin sarsılması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu noktada din de ortaya koyduğu emir ve yasaklarla bir otoriteyi temsil ettiğinden, ergendeki bağımsız ve özgür olma arzusunun karşısında yer alarak dini şüpheyne neden olmaktadır.

d) *Değişime Açıklık*: Ergenlerin, içinde bulundukları dönem itibarıyla her türlü değişime açık olmaları dini konularda da var olan fikirlerini sorgulamaya açmalarını kolaylaştırmaktadır. Bu da dini sorgulama ve şüphelerin ortaya çıkışını kolaylaştırmaktadır.

e) *Suçluluk ve Günahkârlık Duygusu*: Kişinin inandığı gibi yaşamaması, dini hayatın gerektirdiklerinin yapmaması, yani inandığı ile yaşadıklarının çelişmesi kişide bir suçluluk ve günahkârlık duygusu hissettirmektedir. Hatta bazı durumlarda bu duygu kişiyi ibadetlerini yapanlara yönelik bir kıskançlığa bile götürmektedir. Bu duygular, yoğunluğuna göre zamanla kişide dinin gerektirdiklerine veya kendisine dair şüphe ve sorgulamalara yol açabilmektedir.

2.5.2. Bireysel Farklılıklardan Doğan Şüphe Kaynakları

a) *Duygu, Düşünce, Heyecan Durumu Veya Kişilik Yapıları*: Bu farklılıklar kişinin içinde bulunduğu gelişim dönemini nasıl geçirdiğini, bu dönemden nasıl etkilendiğini şekillendirmektedir. Dolayısıyla kişi hangi gelişim dönemi içerisinde olursa olsun, bireysel özelliklerini hesaba katmadan bir etkilenme durumundan söz edilemez. Ergenlik döneminde ortaya çıkan dini şüpheler de bu bireysel farklılıklardan etkilenebilmektedir. Ergenlerin bazıları bu şüpheleri daha yoğun ve sıkıntılı bir şekilde atlatırken, bazıları oldukça az miktarda hissetmekte ve yüzeysel bir şekilde atlatmaktadır.

b) Bazı Özel Durumlar: Dini hayatı olumsuz etkilemesi bakımından kişiden kişiye farklılık gösteren mezhepsel ayrılık, depresyon, ölüm, karşılıksız aşk gibi özel olaylar da dini şüphe sebebi olabilmektedir.

c) Çıkarıcı Dini Yönelim: Özellikle dua konusunda çıkarıcı bir dini yönelim söz konusu olduğunda kişi yaptığı duanın kabul edilmediğini düşündüğünde dini şüphe yaşamaktadır. Bu durum aslında kişinin Allah'a sığınıp dua ettiğinde kesin olarak istediği sonucu elde edeceğine dair var olan yanlış ve eksik dini bilgisinden kaynaklanmaktadır. Dua dışında herhangi bir çabaya girmemesi ve istediği sonucu elde edemediğinde yaşadığı hayal kırıklığı kişide buradan başlayarak başka konularda da yaşanmaya başlayan bir dini şüphe sürecine temel olmaktadır.

2.5.3. Sosyo-Kültürel Şüphe Kaynakları

Din bireysel ve sosyal hayatta şekillendirici bir unsur olduğundan sosyo-kültürel şartları etkiler ve bunlardan etkilenir. Hayatın tüm yönlerini etkilemesi, dini şüphenin bu etkiler üzerinden ortaya çıkışına zemin hazırlamaktadır. Başarısız dini sosyalleşme, yetersiz ve yanlış din eğitimi, cinsel arzularla dini inançların çatışması gibi çeşitli nedenler dini şüphelerin ortaya çıkışında etkili olabilmektedir. Bu nedenlerden bazıları şöyle sıralanabilir:

d) Aile: Ailenin dini değerleri ile toplumun dini değerlerinin çatışması dini şüphenin ortaya çıkmasına kaynaklık edebilmektedir. Ancak ailenin dini yaşayış ve inanç durumları ile dini şüphenin ortaya çıkışı arasında mutlak bir ilişki olduğu söylenemez. Lise öğrencilerinin inanç-inançsızlık, din hakkında yanlış bilgi sahibi olma, dindarlığı tercih düzeyleri ile ailenin dini yaşantısı arasında dindar aileler lehine anlamlı farklılık bulunan araştırmalar olsa da, dindar ailelerin çocuklarının daha fazla dini şüphe yaşadığını ortaya koyan araştırmalar da mevcuttur (Bahadır, 1994, s. 109 Ceylan, 2010, s. 84-87).

e) Okul: Dini değerlerin önemsizleştirildiği, hatta değersizleştirildiği bir okulda öğrenim gören ergenin din algısı, dini değerleri öne çıkaran bir ortam sağlayan okulda öğrenim görene nazaran farklılaşmaktadır (Ceylan, 2010, s. 68; Demir, s. 75-78). Ayrıca okulda edindiği arkadaş çevresi de bu algıda oldukça önemli bir etken olmaktadır. Dolayısıyla bu farklılık dini şüphelerin ortaya çıkışına da etki edebilmektedir.

f) *Yakın Arkadaşlar ve Sosyal Çevre:* Yakın arkadaşlar ve sosyal çevre çoğu zaman kişinin bakış açısını şekillendiren temel unsurlardandır. Ergenlik döneminde ise bu ikisinin şekillendirme etkisi her zamankinden fazladır. Dini şüphelerin oluşumundaki okul faktörü, kişinin sosyal çevresini de oluşturan ortam olması bakımından büyük oranda etki unsuru olmaktadır. Ancak okul dışındaki sosyal ortamı, arkadaş çevresi veya örnek aldığı kişilerin dine aykırı tutum ve davranışları da dini şüphenin ortaya çıkışında göz önünde bulundurulması gereken faktörlerdendir.

g) *Kitle İletişim Araçları:* Kitle iletişim araçları da dini şüpheyne kaynaklık eden önemli faktörlerden birisidir. Bahadır(1994, s. 44)'ın bu faktörü müstehcenlik içeren yayınların ergenin dini kurallara dair şüphelerine kaynak olması bakımından ele alması araştırmanın yapıldığı dönem göz önüne alındığında anlaşılabilir. Ancak günümüzde kitle iletişim araçlarının televizyonun çok ötesine taşındığı da bir gerçektir. Çevrimiçi ortamdaki iletişim kanalları veya çeşitli siteler, dini şüphelerin ortaya çıkışında veya yaygınlaşmasında oldukça etkilidir. Bu etkiyi farklı tür okullarda veya sosyal ortamlarda bulunan ergenlerin dini şüphe ve sorgulamalarındaki lafız ve mana benzerliklerinde görmek mümkündür. Ayrıca sosyal medyada dini konularda sürekli gündem konusu haline gelen tartışmalar ile son dönemde ofansif mizah ya da kara mizah adı altında dini değerlerin alay konusu edilmesi de bu konularda şüphe ve sorgulamalara neden olmaktadır.

h) *Ahlaki Yapı:* Dindarların veya din adamlarının dine ters tavırları, ahlaki açıdan olumsuz ve dinin ruhuna aykırı hal ve hareketleri, diğer bir ifadeyle dini kötü temsil eden kişilerin varlığı ve eylem-söylem tutarsızlığı ergende dini şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca dinin yasakladığı çeşitli ahlaki tutum ve davranışların ergenin günlük hayatında uymakta güçlük çekmesi de dini şüpheyne sebep olabilmektedir.

i) *Dini Konularda Bilgi Eksikliği, Yanlış Bilgilenme veya Rehbersizlik:* Dini konulardaki bilgi eksikliği veya yanlış bilgi çoğu zaman dini şüphenin başlıca sebebi haline gelmektedir. Bu durumda ya dini değerlere bağlılıkta zayıflama ve dinden uzaklaşma ya da yanlış bilgi ve eğitim sonucunda korku ve kaygı yaşanmaktadır.

j) *Din Eğitimi ve Öğretiminde Uygulanan Yanlış Metotlar:* Din eğitiminde uygulanan metot da dini şüphe açısından önemlidir. Din eğitimindeki yetersizlik, dini

gelişim psikolojisine uygun olmayan anlatım, yasaklar ve korku üzerine inşa edilen bir inanç sistemi; uygunsuz ve başarısız bir dini sosyalleşmenin, dolayısıyla dini şüphenin ortaya çıkmasında etkilidir. Baskıcı metot kullanımı da özellikle otorite reddi yaşanan ergenlik döneminde dini şüpheyne neden olan önemli faktörlerden biri haline gelmektedir.

k) *Politik Şartlar*: Dini inançların siyasi araç olarak kullanılması veya dini yaşayışı zorlaştırıcı baskı ve yasaklamalar iki farklı açıdan benzer sonuç doğurarak dini şüphede artışa neden olabilmektedir.

l) *Kötülük Problemi*: Kötü ekonomik şartlar veya çevrede yaşanan kötülükler kişinin bu kötü şartlara ve durumlara Allah'ın neden izin verdiğine dair sorgulamalar yaşamasına sebep olmaktadır. Bu sorgulamalar da dini şüphe için temel oluşturmaktadır.

2.5.4. Dinin Yapısından Doğan Şüphe Kaynakları

Bazı şüpheler de dinin yapısından, anlaşılma biçiminden, tarihi bazı olaylardan etkilenecek ortaya çıkmaktadır. Bu kaynaklar şu şekilde sıralanabilir:

- a) *Din dilinin farklı olması,*
- b) *Dini kaynaklardaki belirsizlikler,*
- c) *Din konusunda farklı düşünceler, mezhepler ve yorum farklılıkları,*
- d) *Tarikat ve cemaatler,*
- e) *Dini kavramların çoğunun nesnel olmaması ve tecrübe edilememesi, bir iman unsuru olarak inanmanın zorunlu oluşu,*
- f) *Bireysel ve toplumsal olarak bazı zevklerden uzak kalmak,*
- g) *Hz. Peygamber sonrası dini ayrılıklar, Hz. Aişe'nin halifelik seçimindeki rolü, cemel ve sıffın vakıaları,*
- h) *Kadının dindeki yeri tartışmaları,*
- i) *Kuran'da kadının dövülmesi ve şahitliği meseleleri,*
- j) *Erkeklerde çok eşlilik,*
- k) *Halk arasında yaygın hurafe bilgilerinin dinden sanılması,*
- l) *Mucizeler,*

m)Din-Bilim karşılaştırması sonucunda dini inançlar ile günlük yaşantı içerisinde meydana gelen bazı olayların veya bazı bilimsel teorilerin çelişkili ve bağdaşmaz görülmesi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMANIN MODELİ

Bu çalışmada ergenlik döneminde dini şüphe ve sorgulamaların hangi konularda yaşandığını ve yoğunlaştığını tespit etmek, bu sorgulamaları ergenlerin kendi ifadeleriyle ve herhangi bir sınırlamaya tabi tutmaksızın ortaya koymak amacıyla nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma sosyal olayları bağlı bulunduğu ortam içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana çıkarmakta ve toplanan verilerin bütüncül bir yaklaşımla ele almayı gerektirir. Ayrıca araştırma deseninde amaca en etkili biçimde ulaşabilmek için esneklik sağlar (Yıldırım & Şimşek, 2000, s. 21-25).

Amaca uygun olarak ise nitel araştırma desenlerinden olgubilim(fenomenoloji) yaklaşımı tercih edilmiştir. Olgubilimsel yaklaşım, farkında olduğumuz ama derinlemesine ve detaylı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Kocabıyık (2016, s. 56) olgubilimsel araştırmanın amacını, verilen olgunun arka planındaki ortak anlamları ortaya çıkarmak üzere katılımcılar tarafından deneyimlenmiş dünyayı tanımlamak olarak açıklar. Yazara göre olgubilim bu amaçla yaşanmış deneyimlerin yazıya aktarılmasını ve deneyimlerin tanımlanarak anlamlarının kavranabilmesini sağlamaktadır. Bu model ve yaklaşımın seçilmesinde, araştırmada odaklanılan dini şüphe olgusunun ve dini konulardaki sorgulama konularının daha iyi anlaşılabilir olarak ortaya konabilmesine elverişli yapısı etkili olmuştur.

2. ÇALIŞMA GRUBU

Araştırmada esas alınan model ve yaklaşıma uygun olarak araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu yansıtabilecek birey ve grupları seçmek önemli olduğundan, örnekleme seçiminde amaçlı örnekleme yöntemleri kullanılmıştır.

Yıldırım & Şimşek (2000, s. 68)'e göre nitel araştırmacıların öncelikli amacı bir evrende olması muhtemel çeşitlilik, zenginlik, farklılık ve aykırılıkları çalışmalarına dâhil ederek bütüncül bir resim elde etmektir. Nitel bir araştırma olması ve esnek bir araştırma sürecine imkân vermesi sebebiyle bu araştırmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt, kartopu, kolay ulaşılabilir durum ve maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Bu şekilde veri setinin zenginleştirilmesi,

daha bütüncül bir resim elde edilmesi ve çeşitleme yöntemiyle çalışmanın güvenilirliğinin artırılması amaçlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2000, s. 75).

Araştırmada iki çalışma grubu belirlenmiştir. Bu gruplardan birincisini lise düzeyinde öğretim yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri ile İmam-Hatip meslek dersleri öğretmenleri oluşturmaktadır. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada, dini şüphe yaşayan bireylerin çözüm arayışlarında bilgisine güvendiği kimselere sorma davranışı öne çıkmaktadır. Bu kimseler içerisinde ise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ile İmam-Hatip meslek dersleri öğretmenleri ilk sırada yer almaktadır (Bahadır, 1994, s. 151). Kartopu örnekleme ve maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemleriyle belirlenen 1 Fen Lisesi 1 Anadolu Lisesi ve 2 farklı İmam-Hatip Lisesi öğretmeni, ergenlik döneminde yaşanan dini şüpheyile en fazla karşı karşıya kalan kişiler olmaları nedeniyle araştırma grubuna dâhil edilmiştir.

İkinci araştırma grubunu ise ergenlik döneminin oluşum ve gelişim aşamalarının yaşandığı lise döneminde, farklı tür liselerde 10. Ve 11. Sınıf düzeylerinde öğrenim gören 98 erkek ve 186 kız olmak üzere toplam 284 öğrenci oluşturmaktadır. Katılımcıların seçiminde amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme, maksimum çeşitlilik ve ölçüt örnekleme yöntemleri birlikte kullanılmıştır.

Sınıf düzeylerinin 10. Ve 11. Sınıflarla sınırlandırılmasında, birinci araştırma grubu olan öğretmenlerle yapılan görüşmelerden ve araştırmacının öğrencilerle birebir görüşme ve gözlemlerinden elde ettiği veriler etkili olmuştur. Bu gözlem ve görüşmelerde, 9. Sınıf öğrencilerinin henüz okula alışma süreci içinde ve kendilerini ifade etmekte yetersiz oldukları belirlenmiştir. 12. Sınıf öğrencilerinin ise sınav kaygısıyla dini şüphe sürecini bilinçli bir şekilde durdurdukları, erteledikleri veya bu sorgulamalara cevap arayışı amacıyla harcayacakları vakitleri üniversite sınavına çalışarak doldurmayı tercih ettikleri anlaşılmıştır. Sonuç itibarıyla dini şüphe sürecini en yoğun yaşayan iki sınıf düzeyi olarak 10. Ve 11. Sınıflar belirlenerek ölçüt örnekleme yapılmış ve araştırma grubu bu şekilde sınırlandırılmıştır. Bu sınıf aralığındaki öğrencilerin ise, 2 Anadolu, 2 İmam-Hatip, 1 Fen ve 1 Meslek Lisesi olmak üzere farklı tür liselerden ve farklı şehirlerden seçilmesiyle maksimum çeşitlilik sağlanmıştır.

Burada amaç bu çeşitlilik içerisindeki ortak olgu ve verilere ulaşmaktır. Bu nedenle erişimin sağlanabileceği şehirler tercih edilerek kolay ulaşılabilirlik örnekleme kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan örnekleme yöntemlerine ve katılımı gönüllülüğün esas tutulmasına bağlı olarak çalışma grubunun cinsiyet ve okul türü dağılımında eşitlik sağlanamamıştır.

3. VERİ TOPLAMA ARACININ OLUŞTURULMASI

Ergenlik döneminde yaşanan dini şüphe ve sorgulamaların neler olduğu, ergenlerin bu dini konularda ne gibi meseleleri merak ettikleri ve bu sorgulamaları nasıl ifade ettikleri iki araştırma grubu aracılığıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla öncelikle alanda yapılan çalışmalar incelenmiş, konunun hangi sorular ve yöntemlerle ele alındığı belirlenmiştir. Bu incelemelerde dini şüphelere karşı çözüm yolu arayışına giden ergenlerin %30'unun, bilgisine güvendikleri şahıslara açılarak onların gösterdiği çözüm yollarından yararlandıkları anlaşılmıştır. Özellikle öğrencilerin bu konularda en fazla danıştığı şahısların Din Kültürü öğretmenleri (İmam-Hatip liselerinde ise meslek dersleri öğretmenleri) oldukları yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur (Bahadır, 1994, s. 150-151). Bu nedenle öncelikle konunun birebir muhatabı olan DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenleriyle yapılandırılmamış yüz yüze mülakatların gerçekleştirilmesi tercih edilmiştir. Berg ve Lune (2019, s. 121), yapılandırılmamış görüşmelerin “dinamik ve öngörülemez durumlar için ve katılımcıların çeşitliliği sebebiyle çok çeşitli yanıt türlerinin elde edilebileceği durumlar için ideal” olduğunu belirtmektedir. Bu görüşmelerde ergenlik döneminde olan lise öğrencilerinin kendilerine dini konularda ne tür sorular sorulduğu, özellikle hangi konuların ağırlıklı şüphe konusu haline geldiği sorulmuştur.

Bu görüşmeler ve alanda yapılan önceki çalışmaların incelenmesi neticesinde, öğrencilerden oluşan araştırma grubunda kullanılacak veri toplama aracının yarı yapılandırılmış mülakat formu olması, araştırmanın amacına uygun bulunmuştur. Bu formda yer alan ve öğrencilere yöneltilen “*Dini alana dair aklınıza takılan, zihninizi çoğu zaman meşgul eden veya arkadaş ortamı ve sosyal medyada karşılaşılarak cevabını sorguladığınız, öğrenmek istediğiniz (inanç, ibadet, toplumsal yaşam, varoluş vb.)*

aklınıza gelebilecek her türden sorularınızı yazmanızı rica ediyoruz. Soruları kısa kesmeden, istediğiniz miktarda yazabilirsiniz.” Şeklindeki araştırma sorusu ile öğrencilerden dini şüphe ve sorgulamalarını yazmaları istenmiştir. Araştırma sorusu ön hazırlık sürecinde araştırmacı tarafından görev yaptığı okulda araştırma grubunun belirlendiği sınıf düzeylerindeki öğrencilere yöneltilmiş, bu sırada öğrencilerce muğlak kaldığı görülen kısımların anlaşılması için yapılan açıklamalar da soru köküne eklenerek son halini almıştır.

Yanıtların özellikle yazılı olarak alınmasıyla; öğrencilerin akran veya öğretmen kaynaklı çekincelerle kendilerini ifade edememe ihtimallerinin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Ayrıca araştırma, ergenlerin dini şüphe ve sorgulamalarını nasıl ifade ettiklerini, bu şüpheleri hangi bağlamlarda yaşadıklarını, sorularının hangi konularda yoğunlaştığını ortaya koyabilmeyi ve nicel yöntemlerdeki sınırlandırmayı ortadan kaldırabilmeyi hedeflediği için bu yöntemin uygulanması uygun bulunmuştur.

4. ARAŞTIRMACININ ROLÜ

Yıldırım ve Şimşek (2000, s.55) nitel araştırmalarda araştırmacının katılımcı bir rol üstlenmesi, bilgi toplama sürecinin doğal bir boyutu haline gelmesi, kendi gözlem ve yorumlarının araştırma sonucunu önemli ölçüde etkileyebilir durumda olması gibi sebeplerle araştırmadaki rolünü açık bir şekilde ortaya koyması gerektiğine dikkat çeker.

Ergenlik dönemi dini şüphe ve sorgulamalarının konu edildiği bu araştırmada, araştırmacıyı bu konuya yönelten birkaç sebep vardır. Öncelikle araştırmacının aile içinde ergenlik döneminde bulunan bireylerle iç içe olması bu dönemde yaşanan dini şüphe ve sorgulamalara dair bir farkındalık sağlamıştır. Ayrıca lise düzeyinde DKAB öğretmenliği yapması da bu tür şüphelerle devamlı iç içe olmasına, konuyla ilgili uzun süreli gözlem yapabilmesine, bu süreci yaşayan bireylerle birebir kısa görüşmeler yaparak araştırma alanıyla ilgili detaylı bilgi edinmesine imkân vermiştir. Yıldırım ve Şimşek (2000, s.77) bu avantajın, araştırmanın geçerliğini sağlayan önemli özelliklerden olduğunu ifade etmektedir.

5. ARAŞTIRMANIN GÜVENİRLİĞİ VE GEÇERLİĞİ

Araştırmanın geçerlik ve güvenirlik noktasında güçlendirilmesi nitel araştırmalar için oldukça önemlidir. Nitel araştırmada çeşitleme veya üçgenleme (triangulation); veri, araştırmacı, teori ve yöntemlerin çeşitliliğini; diğer bir ifadeyle veri toplama yöntemlerinde, örneklem ya da analizlerde çeşitleme yapılarak elde edilen bulguların inandırıcılığının test edilmesi yoluyla araştırmanın geçerliğinin ve güvenirliğinin sağlanmasını ifade eder (Berg vd., 2015; Yıldırım & Şimşek, 2000, s. 85). Buna göre araştırmaya katılan bireylerden elde edilen verilerin, benzer bilgi verebilecek başka bireylerle teyit edilmesi örneklem çeşitlemesine, veri toplamada farklı yöntemler kullanılması veri çeşitlemesine örnek verilebilir. Araştırmamızda dini şüphe ve sorgulamalarla ilgili verilerin hem öğretmenlerden hem de öğrencilerden ayrı ayrı elde edilmesiyle örneklem çeşitlemesi sağlanmıştır. Araştırdığı sahada görev yapan bir araştırmacı olmanın avantajıyla; lise düzeyinde DKAB öğretmenliği yaptığımız süre boyunca da konuyla ilgili gözlem yapma, öğrencilerle kısa görüşmeler yaparak ergenlik döneminde dini şüpheye dair daha ayrıntılı bilgi edinme imkânına sahip olmamız araştırmanın veri çeşitleme noktasında kuvvetlenmesini sağlamıştır.

6. VERİLERİN TOPLANMASI

İki araştırma grubundan oluşan bu araştırmanın verilerini, öğretmenlerle yüz yüze yapılan yapılandırılmamış mülakatlardan ve öğrencilerden yarı yapılandırılmış mülakat formu aracılığıyla elde edilen ergenlik dönemindeki bireylerin dini alana dair sordukları sorular oluşturmaktadır.

Kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılan DKAB ve İHL Meslek dersleri öğretmenleri ile yapılan görüşmeler, 2018 yılı Ekim ve Kasım aylarında kendi tayin ettikleri ve uygun olduklarını belirttikleri zamanlarda görev yaptıkları okullarda gerçekleştirilmiştir. Bir öğretmenle ise farklı bir şehirde görev yapması nedeniyle telefon aracılığıyla iletişime geçilmiştir. Görüşmeler neticesinde öğrencilerin bu konuda öğretmenlere sordukları sorular belirlenerek bir soru havuzu oluşması sağlanmıştır.

Bu görüşmeler esnasında Türkiye genelinde Din kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerinin geniş katılımına sahip bir sosyal medya platformunda* *Öğrencilerden Gelen İlginç Sorular* başlıklı bir gönderide, öğretmenlerin öğrenciler tarafından kendilerine yöneltilen soruları paylaştıkları öğrenilmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2000, s. 77) nitel araştırmalarda araştırmacının esnekliğini, gerekli gördüğü zaman yeni yöntemlere başvurabilmesini, görüşmeye yeni sorular ekleyebilmesini veya elde ettiği bilgileri teyit etmek için farklı veri toplama yöntemleri kullanabilmesini geçerlik konusunda önemli bir avantaj olarak ifade etmektedir. Doküman analizi ise basılı veya elektronik materyaller olmak üzere bütün belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistematik bir yöntemdir (Kıral, 2020, s. 4). Araştırmada farklı veri kaynaklarını ve yöntemlerini kullanarak geçerliği artırmak amacıyla, öğretmenlerin paylaştıkları bu sorular ile öğretmenlerle yüz yüze yapılan görüşmelerden elde edilen sorular birleştirilerek, *öğretmenlerden elde edilen* verilerin toplanma süreci tamamlanmıştır.

Araştırmanın ikinci grubunu oluşturan 10. Ve 11. Sınıf öğrencilerinden elde edilen sorular ise 2019-2020 eğitim öğretim süresince, öğretmenleri ile iletişime geçilerek Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri veya İHL Meslek derslerinde 1 ders saati içerisinde tamamlanacak şekilde elde edilmiştir. Katılımda gönüllülük esas tutulmuştur.

7. VERİLERİN ANALİZİ

Ergenlik dönemindeki öğrencilerinin DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenlerine yönelttikleri dini konularla ilgili sorular, araştırmanın ilk grubunu oluşturan öğretmenlerle yapılan görüşmelerde izin verildiği durumda ses kaydına alınıp deşifre edilerek, ses kaydı alınamadığı durumlarda ise görüşmeler esnasında not edilerek ortaya konmuştur. Öğretmenlerden elde edilen bu sorular betimsel analizle konuyla ilgili daha önceki çalışmaların da dikkate alındığı bir kodlamaya tabi tutulmuş ve ergenlik döneminin şüphe alanları genel hatlarıyla belirlenmiştir. Araştırmanın ikinci

* Din Kültürü Paylaşım Grubu (İzzet EKER) isimli grupta paylaşılan 29 Ekim 2018 tarihli gönderide öğretmenlerden derslerde öğrencilerden gelen ilginç soruların paylaşılması istenmiştir. 562 yorum içerisinde lise düzeyinde olduğu belirlenebilen sorular kaydedilmiştir.

grubunu oluşturan öğrencilerden elde edilen soruların kodlamasında ise bu kodlamanın yetersiz kalması nedeniyle içerik analizi yapılarak yeni kodlar belirlenmiştir.

Bu amaçla araştırmamızda amaca uygun seçilen çalışma gruplarından elde edilen toplam 750 sorudan oluşan verinin kodlanmasında MAXQDA 2020 nitel ve karma veri analizi programı* kullanılmıştır. Yıldırım ve Şimşek (2000, s. 158)’e göre, nitel veri analizinde önemli olan, verilerin betimlenmesine, temaların ortaya çıkarılmasına ve son olarak araştırmacı yorumları ile ortaya çıkan temaların anlamlı bir biçimde ilişkilendirilmesine önem verilmesidir. Diğer taraftan nitel araştırmanın güç yanlarından birisi de elde edilen verileri kodlamak ve oluşturulan üst temaların hangisinin altında ele alınması gerektiğine karar vermektir. Bu durum soruların tasnif sürecinde bir zorluk olarak öne çıkmıştır. Kabul edilmelidir ki bir soru birden fazla konuyu ihtiva edebilmekte, birden çok meseleyle ilişkili olabilmektedir. Soruların çeşitli konuları içermesi sebebiyle farklı açılardan düşünüldüğünde farklı başlıklar ve temalar bağlamında da ele alınabileceğini ifade etmemiz gerekir. Bu nedenle, birden çok başlık altına alınabilecek sorularda sorunun öncelikli konusu neyse, soru kökünde temel alınan mesele hangi başlığı içeriyorsa, soru o başlık altına alınmıştır.

Araştırma bulguları, bu kodlama neticesinde üç ana tema ve yirmi iki alt başlık altında toplanmıştır. Oluşturulan bu temalar organize edildikten sonra bulgular betimsel analizle analiz edilerek yorumlanmıştır.

Araştırma bulgularının elde edildiği kişilere dair bilgiler parantez içerisinde gösterilmiştir. Ancak akışı bozmamak adına bu bilgiler sınıf düzeyi, cinsiyet, okul türü, yaşadığı şehir sırasına göre kısaltılarak verilmiştir. Örneğin; “*İnsanlar neden ibadetle sorumlu tutulmuşlardır?*” sorusu Sakarya’da Anadolu Lisesinde okuyan 10. Sınıf bir kız öğrencinin sorusudur. Bu özellikler 10.Sınıf, Kız, Anadolu Lisesi, Sakarya sırasına göre ve 10, K, AL, S şeklinde ifade edilmiştir. (Detaylı bilgi için bkz. Tablo 1)

* MAXQDA, nitel araştırmaların verilerini analiz etmek üzere 1989 yılında tasarlanmış bir nitel ve karma veri analizi programıdır.

Tablo 1: Kısaltmalar

Kız Öğrenci	K	Antalya	A
Erkek Öğrenci	E	Çankırı	Ç
Anadolu Lisesi	AL	Hatay	H
Fen Lisesi	FL	İstanbul	İ
Mesleki ve Teknik Lise	MTL	Kastamonu	K
İmam-Hatip Lisesi	İHL	Sakarya	S
Sınıf Düzeyi	10 – 11		
Öğretmenlerden Görüşmelerinden Elde Edilen Sorular	Öğr		
Sosyal Medyada Öğretmen Grubundan Elde Edilen Sorular	SM, Öğr		

Araştırma grubundan bazı öğrencilerin, dini konulardaki şüphe, sorgulama veya merak ifadesi içermeyen bazı yorum ve açıklamalarda bulundukları belirlenmiştir. Soru içermedikleri için kodlamanın dışında bırakılan bu yorum ve açıklamalar; herhangi bir sorusunun olmadığını belirten öğrencilerin çeşitli gerekçeleri ile bazı öğrencilerin din dersi, öğretim metotları ve araştırma konumuz olan dini şüphe hakkındaki görüşlerinden oluşmaktadır.

Örneğin herhangi bir sorusunun olmadığını belirten bazı İmam-Hatip Lisesi öğrencileri gerekçelerini “*Bu gibi soruları okulumuzdaki meslek hocaları (Kuran, Fıkıh) derslerimizde cevaplandırıyor.*”, “*Aklıma gelen her soruyu okuldaki hocalara sorabildiğim için genel olarak aklıma takılan soru yok.*” şeklinde ifadelerle, Anadolu lisesinde öğrenim gören bir öğrenci ise “*Soracak bir sorum yok. Çoğu Müslümanın aksine önüme sunulanı kabullenip ona inanmak yerine araştırdım ve bilmem gerekenleri öğrendim ve öğrenmeye devam ediyorum...*” şeklinde bir ifadeyle açıklamıştır.

Okul türünden bağımsız olarak bazı öğrenciler “*Herkesin dini kendine sorgulamam.*” (11, E, İHL, İ), “*Sorum yok çünkü derine girince için işinden çıkamıyorum.*” (10, K, FL, A), “*Yok, taklidi iman yapıyorum.*” (10, E, AL, K) gibi ifadelerle sorgulamadan bilerek uzak durduklarını belirtmektedir.

Okullarda verilen din eğitimi ile ilgili ise “*Okullarda din sadece İslam’ın bilgilerinden oluşuyor ama biz neden İslam dinini seçtiğimizi bile bilmiyoruz.*” (10, AL,

K), “Gayba iman konusunu düzgün anlatılmadığını düşünüyorum, neden?” (10, E, İHL, İ), “Liselerdeki din eğitimini çok etkili bulmuyorum şahsen dinlemiyorum bile. Konuları hikâyeleştirerek anlatmak yerine bildikleri ve öğretmek istedikleri kazanımları değerleri bence direk tanım olarak anlatmalılar, ayrıca zamandan da tasarruf edileceğine inanıyorum.”(10, E, AL, K), “Din dersi sınavları kolay olmalı ve derse daha çok önem verilmeli.”(10, E, AL, K), “Lütfen dini ilk önce kendiniz doğru öğrenin. Kesin biliyorum diyorsanız da insanlara zorlamadan aşılaysın.” (10, E, AL, K) gibi yorum ve talepler gelmiştir.

Dini şüphe konusunun ele alınışıyla ilgili gelen bir yorum ise şu şekildedir: “Bu konuyu ele almanıza çok sevindiğimi söylemek istiyorum. Son zamanlarda kendimi fazlasıyla boşlukta hissediyorum, sığınacak yer arıyorum sanki dua etmek istiyorum lakin içimden gelmiyor. ‘Tanrı’m doğruyu göster’ diye dua edebiliyorum sadece. Eminim benim gibi olan gençler vardır ve ben bize yardım edilmesini yol gösterilmesini istiyorum. İnancın her şeyden çok daha önemli olduğunu anladım. İnanmadan bir şeyler beklemek ve yapmak çok zor, manevi yönden boşlukta olmak gerçekten çok zor. Allah’a dua ettiğim günleri özliyorum, içten dualarımı özliyorum, meal okuyunca da anlayamadığım yerler çok fazla oluyor aklım iyice karışıyor. Nasıl yardımcı olabilirsiniz bu araştırma sonucunda bilemiyorum fakat benim ve eminim benim gibilerin dışarıdan gelecek desteklere ihtiyacımız var...” (11, K, FL, A)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde ergenlik döneminde yaşanan dini şüphe ve sorgulamaları ortaya koymak adına 2018-2020 yılları arasında öğrencilerden ve öğretmenlerden elde edilen sorular yer almaktadır. Araştırmanın yöntem kısmında açıklanan metotlarla elde edilen toplamda 750 soru çeşitli başlıklar altında tasnif edilmiştir. Konu tasnifindeki başlıklar benzer çalışmaların tasnifleri de dikkate alınarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgular; İnanç Konularıyla İlgili Bulgular, İbadet Hayatı, Dini Hüküm ve Kavramlarla İlgili Bulgular, Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular olmak üzere üç ana tema altında belirlenen 23 alt tema ile ele alınmıştır. Bulguları oluşturan soruların dağılımları ana başlıkların altında tablo halinde verildikten sonra bulgular konuyla ilgili önceki çalışmalar ve din psikolojisi verileri ile değerlendirilecektir.

Tablo 2: Genel Soru Dağılımı

Konular	N	%
İnanç Konularıyla İlgili Bulgular	417	%55,6
İbadet Hayatı, Dini Hüküm ve Kavramlarla İlgili Bulgular	155	%20,7
Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular	178	%23,7
Toplam	750	%100

Araştırmada elde edilen soruların genel dağılımı Tablo 2’de verilmiştir. Bu sonuca göre ergenlik dönemi dini şüphe ve sorgulamalarının yarısından fazlası %55,6 oranı ile inançla ilgili konulardan kaynaklanmaktadır. İbadet hayatı, dini hüküm ve kavramlarla ilgili sorular ergenlik dönemi dini şüphe ve sorgulamalarının %20,7’sini, psiko-sosyal konularla ilgili sorular ise %23,7’sini oluşturmaktadır.

ERGENLİK DÖNEMİNDE DİNİ ŞÜPHE VE SORGULAMALARLA İLGİLİ BULGULAR

1. İNANÇ KONULARIYLA İLGİLİ BULGULAR

Charles Glock bütün dinlerin yaşanmasında ortak olan bazı temel boyutların olduğunu ve dindarlığın inanç, ibadet, duygu, etki ve bilgi olmak üzere bu beş temel boyuttan meydana geldiğini öne sürer. Bu boyutlardan biri olan inanç boyutu, bir dinin kendi mensuplarından kabul ve tasdik etmesini beklediği inanç esaslarını ifade etmektedir (Köse & Ayten, 2012, s. 110).

İnanç, Peker(2016, s.71)'in ifadesiyle “bir insanın herhangi bir hükmü kısmen ya da tamamıyla kabulü ya da reddi veya ondan şüphe duyması” durumudur. Burada inanmak, inanmamak veya şüphe durumlarının tamamının inanç olarak tanımlandığı görülmektedir. İnanmak ise kaynaklarda bir şeyin varlığının veya öyle olduğunun kabul edilmesi durumu olarak tanımlanır (Yavuz, 2013, s.118; Sevinç, 2017, s.117). Din psikolojisinde inanç kavramı çoğunlukla iman kavramından farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin, Allport imanı, daha az emin olduğumuz inançlar olarak tanımlarken; Clark inancın durağan, iman dinamik ve canlı olduğunu, ayrıca eylemleri de kapsadığını ileri sürmektedir. Vergote ise inancın, içte yaşanan iman olduğunu, inanmak eyleminin karşılığının da inançtan ziyade iman olduğunu söyler (Mehmedoğlu, 2013, s. 31-33). Bununla birlikte günlük kullanımda çoğunlukla birbirinin yerin kullanılan bu kavram araştırmamız süresince de bahsi geçen ayrımlara bağlı kalınmadan kullanılacaktır.

Ergenlik döneminde dini alana dair şüphe ve sorgulamaların çok büyük bir kısmının (%55,6) inançla ilgili konulardan oluştuğu anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo 2). 750 sorudan 417'sinin imanla ilgili meseleleri içermesi, ergenlikte yeniden şekillendirilen dini inançların temelden ele alındığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu sonuç, dini şüpheyile ilgili daha önceki çalışmaları destekler mahiyettedir. Örneğin Bahadır (1994)'ın ergenlikte dini şüpheyile ilgili yaptığı araştırmada sevap ve günah meselesi (%15,6) hariç, ele aldığı tüm şüphe konuları araştırmamızda inançla ilgili sorular kapsamındadır. Ak (2002)'ın 17-25 yaş arasında dini şüpheleri araştırdığı

çalışmasında ‘ibadetler’ ve ‘dinin yasakladığı davranışlar’ dışında ele aldığı tüm şüphe alanlarının yine inançla ilgili olduğu görülmektedir. Dini şüphe konusunu Makedonya’da yaşayan gençler örnekleminde ele aldığı araştırmasında Osmani (2014, s. 136), dini şüpheyne sebep olan konulardan mezhep ve fırka farklılıkları, ibadetler, had cezaları ve sevap günah meselesi dışındaki tüm konuların büyük oranda (%73,7’si) inançla ilgili olduğunu saptamıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse, bu dönemde meydana gelen dini şüphe ve sorgulamaların çoğunlukla inanç sahasında yaşandığı söylenebilir. Bu durum, büyük ihtimalle inanç veya iman esasları şeklinde tanımlanabilecek bu konuların; kişinin duygu, düşünce, bilgi ve kanaatlerini şekillendirerek bir hayat görüşü ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Bireydeki etkisi bu derece büyük olduğundan, inanç esasları bir dinin temeli sayılmaktadır. Dolayısıyla her meselenin en temelden ele alınarak bireysel bir süzgeçten geçirildiği ergenlik döneminde, dini şüphelerin de bir dinin temeli sayılan inanç sahasında yoğunlaşması şaşırtıcı değildir. Ayrıca bu dönemde dini şüpheler her ne kadar duygusal karakterde olsa da; ergenin muhakeme, tenkit ve tahlil yeteneğinin de gelişim sürecinde olduğu unutulmamalıdır. Böyle bir düşünce sisteminin ağır bastığı bir dönemde, inanç unsuru olan konularda kanıt imkânının olmamasının da dini şüphe ve sorgulamaların bu konularda yoğunlaşmasında etkili olduğu söylenebilir (Hökelekli, 2010, s. 272; Çayır, 2014, s. 67).

İnanç konularıyla ilgili bulguların dağılımına bakıldığında Ölüm Sonrası Hayat: Ahiretle ilgili soruların %28,3 ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu sonuçta, konunun *Ölüm Anı ve Sonrası*, *Kabir Hayatı ve Diriliş*, *Hesap ve İmtihan*, *Cennet ve Cehennem* meselelerinin tamamını içermesi etkili olmuştur. Daha sonra %13,2 ile Yaratılış-Varoluş; %12,7 ile Melek, Cin ve Şeytan Gibi Varlıklar; %9,4 ile Kaza-Kader ve İrade Özgürlük; %6,7 ile Kıyamet Alametleri; %6 ile Tanrı Bilinci-Allah’ın Varlığı, Birliği ve Sıfatları; %5,3 ile Adalet ve Eşitsizlikler; %5,3 ile Kutsal Kitaplar ve Diğer Dinler; %5 ile Peygamberlik Kurumu ve Peygamberlerin Dindeki Yeri; %4,3 ile Kötülük Problemi, Hayır ve Şer; %2,2 ile Ruh ve %1,7 ile Âlem gelmektedir.

Tablo 3: İnanç Konularıyla İlgili Bulgular

	N	%
Yaratılış–Varoluş	55	%13,2
Âlem	7	%1,7
Ruh	9	%2,2
Kaza-Kader ve İrade-Özgürlük	39	%9,4
Tanrı Bilinci-Allah’ın Varlığı, Birliği ve Sıfatları	25	%6,0
Kötülük Problemi, Hayır ve Şer	18	%4,3
Adalet ve Eşitsizlikler	22	%5,3
Peygamberlik Kurumu ve Peygamberin Dindeki Yeri	21	%5,0
Kutsal Kitaplar ve Diğer Dinler	22	%5,3
Kıyamet ve Alametleri	28	%6,7
Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret	118	%28,3
Melek, Cin ve Şeytan Gibi Varlıklar	53	%12,7
Toplam	417	%100,0

1.1. Yaratılış–Varoluş

Varlık ve varoluş insanın zihnini her dönemde meşgul eden, devamlı cevap arayışına iten bir olgudur. Alper (2010, s. 25), *Varlık ve İnsan* isimli eserinde bu olguyu kavram ve gerçeklik açılarından ele almış ve kavram olarak varlığı bilginimizin temeli, gerçeklik olarak varlığı ise bütün var olanların temeli şeklinde tanımlamıştır. “Varlık, sanki hareketle beraber var olmuştur ve ebediyen ondan ayrılmamaya mahkûmdur.” diyen Topçu (2016, s. 17), ise var olmayı düşünmek ve hareket etmek şeklinde tanımlamıştır. Var olmak duygusu, kendi gerçekliğini oluşturan ve sürekli bir düşünsel hareketlilik içinde olan ergen için en temel sorgulama konusu haline gelmektedir. Çünkü bu dönem bireyin çocukluktan yetişkinliğe geçtiği ve kendisine bir kimlik oluşturmak amacıyla ‘Ben kimim?’, ‘Nereden geldim?’, ‘Hayat denilen şey nedir?’ şeklinde sorular sorduğu bir ara dönemdir (Orhan & Dağcı, 2015, s. 124). Diğer bir ifadeyle ergenlik, düşünsel anlamda soyut düşüncenin gelişme dönemidir. Bu nedenle ergen, bu gelişmeyle birlikte o yaşına kadar hayata dair bildiği ve öğrendiği her şeyi yeniden ele alır ya da daha önce zihin yapısının imkân vermediği yeni olguları düşünmeye başlar. Bu süreç hangi sorudan başlarsa başlasın nihayetinde ergen kendisini her şeyin başına, varlığa, varoluşa ve yaratılışa dair sorgulamalar içinde bulur:

"Ben var mıyım? Bu dünyaya neden geldim?"(11, K, AL, K), *"Niçin yaratıldık?"*(11, E, AL, K),*"Neden varız?"*(11, K, MTL, İ),*"Varoluşumuzun amacı nedir?"* (10, E, İHL, İ), *"Varoluşumuz nasıldır?"* (10, K, AL, S), *"Doğum anında ölüm anına kadar var oluşumuz nasıldır?"* (11, K, İHL, İ)

Görüldüğü gibi varlık, nedeni nasılıyla tüm açılardan sorgulama konusu edilmektedir. Ergenlik döneminde yaşanan zihinsel gelişimle birlikte birey, daha soyut ve derinlikli sorulara cevap aramaktadır. Burada, ergenin nasıl bir ruhsal buhran ve sorgulama içinde olduğu da daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. Öyle ki ergen, kendi varlığının gerçekliği konusunda bile şüphe içindedir. Tillich (2014, s. 69-71) ise yokluk hissinin insanda boşluk ve anlamsızlık kaygısına sebep olduğundan bahseder. Ona göre bu boşluk hissi ve anlam kaybı kişide bir sorgulama ve şüphe meydana getirmektedir.

Ergenin temel olarak, varoluşunda bir sebep, amaç ve anlam arayışı içerisinde olduğu görülmektedir. Bu arayış esnasında yaratılış ve yaratıcının özellikleri de ergenlikte dini şüphe konusu haline gelir. Frankl, anlamı merkeze alan teorisi logoterapiyi açıklarken; insanın kendi yaşamında bir anlam bulma arayışının varlığından ve bu arayışın, Freudcu teorideki haz ilkesi veya Adlerci psikolojideki üstünlük arayışı gibi, insanda güdüleyici temel bir güç olduğundan bahseder (Frankl, 2009, s. 113). Varoluşa dair gelen *"Neden yaşıyoruz? Neden ölüyoruz?"* (10, AL, K), *"Hayatın anlamı ne?"* (10, K, AL, K), *"Sınırlı bir hayatta yaratılışımızın gayesi veya yaratılışın en büyük sebebi ya da sebepleri"* (11, K, AL, K), Tanrı'nın/Allah'ın *"her şeyi bildiği halde"* (11, E, İHL, İ) *"bizi yaratmasının nedeni"* (10, E, AL, K), *"asıl amacı"* (10, K, AL, K) nedir? şeklinde toparlanabilecek sorular, insan yaşamındaki bu temel güdünün açığa çıkması olarak yorumlanabilir. Tolstoy (2017) bu tür soruları en sersem çocuktan en bilge yaşlıya kadar her insanın içinde var olan en temel ve hayatı mümkün kılan soru olarak tarif etmektedir. Yine bu tür sorular bilişsel gelişimden kaynaklanan şüphe türüne örnek olarak öne çıkmaktadır. Fen Lisesi 11. Sınıf öğrencisi bir kız öğrenci, içinde bulunduğu bu sorgulama sürecini şu şekilde ifade etmektedir:

"Bir amaç doğrultusunda mı yaratıldım? Hayata gelme amacım ne? Her şeyi yapabilecek güç verilmiş mi? Sınırlarım var mı? Sınırlarım varsa neden var? Ben kimim? "Ben kimim "sorusunu cevaplamak neden bu kadar zor?" (11, K, FL, A)

Yaratılıştaki bir diğer şüphe konusu ise yaratılış ve kulluk ya da Allah/Tanrı ve ihtiyaç kavramları arasındaki ilişkinin sorgulanması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Evkuran (2007, s. 49-57), İslam düşünce geleneğinde Tanrı'nın; mutlak, değişmeyen, en yüce, en bilgili en mükemmel şekilde tasavvur edildiğini aktarır. Yazara göre Tanrı ile insan arasındaki ilişki bağlamında, Tanrı'ya dair bilgimiz, onu bizatihi şekliyle bilebilmekten ziyade ona ilişkin düşünce, değerlendirme ve tasavvurlarımızdan ibarettir. Ayrıca Kuran'da Allah anlatımının teşbihten tenzihe, kişileştirmeden soyutlamaya doğru bir seyir izlediğini ifade eden yazar, bu bakımdan İslam'da genel olarak bir teşbih ve tenzih dengesinden bahsetmektedir.

Tanrı tasavvuru insanın zihin gelişimiyle de oldukça ilgili olan bir husustur. Peker (2016, s.171), ergenlik döneminden önce Allah'ı insan şeklinde modellemelerle hayal eden bireyin, ergenlik dönemiyle birlikte bu modellemeden uzaklaşarak, İslami gelenekteki tek, benzersiz, değişmeyen, bütün kâinatın yaratıcısı, her yerde hazır, canlı ve ölümsüz bir Allah tasavvuru geliştirdiğini söylemektedir. Bu tasavvur henüz oluşurken ve hâlihazırda bir varoluş krizi yaşanırken ergen, yaratılışın amacı olarak ifade edilen kulluk (Kuran-ı Kerim, 51:9) kavramını anlamakta güçlük çekmektedir. Bu konuda gelen sorular şu şekilde sıralanabilir:

"Hayatımızın tek amacı dünya denilen evrende ibadet etmek mi?" (10, E, AL, K), "İnsanlığın tek amacı kulluk etmek mi?" (10, E, AL, K), "Dünya hayatını yaşayıp ahiret hayatına hazırlanmak bütün insanların(dinlerine göre) temel gayesi midir?" (10, E, İHL, İ)

"Allah bizi neden yarattı? Bizim ona kulluk etmemize ihtiyacı mı vardı?" (Öğr.), "Bizim ona kulluk için yaratıldığımızı söylüyor Allah, onun bizim kulluğumuza ihtiyacı mı var?" (Öğr.), "Tanrı'nın insanı niçin yarattığına dair cevapları tatmin edici bulmuyorum. Acaba tanrının insana ihtiyacı mı vardı?" (11, E, İHL, İ), "İnsan neden yaratılmıştır. Allah isteseydi bizi melek olarak ona ibadet eden varlıklar olarak

yaratabilirdi" (10, K, AL, S), "Müslümanız ve Allah'a ibadet ediyoruz. Allah'ın sonsuz gücü var. Allah'ın sonsuz gücü olduğu halde bizim duamıza, ibadetimize, bize neden ihtiyacı var?" (11, E, İHL, İ), "Allah'ın kendisine şükredilmeye ihtiyacı mı var?" (SM, Öğr.), "Kendisine kulluk ve ibadet için varlıklar yaratmak, kendi sanatını göstermek istemek bir nevi ihtiyaç değil midir?" (SM, Öğr.), "Allah kendisinin bilinmesini istediği için bizi yaratmış. Ancak bu haşa övülmek istediği anlamına gelmez mi?" (10, K, İHL, H),

Yukarıda bu konuyla ilgili örnek olarak verilen soruların çoğunun benzer şekilde ifade edildiği ve sonuç itibarıyla aynı şüpheyi barındırdığı görülmektedir. Buna rağmen birden fazla sorunun aktarılmasıyla; cinsiyet, sınıf, din eğitimi ağırlıklı olan ve olmayan okul türü fark etmeksizin bu konunun ergenin zihninde önemli bir yer edindiğine dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Varoluş sorgulaması sürecindeki ergenin, dinin bu konuda verdiği cevabı anlama çabası içinde olduğu ve bunun da yaratıcının özelliklerine dair sorgulamaları beraberinde getirdiği görülmektedir. Varoluşun kullukla irtibatlandırılmasının; ergenin zihninde yaratıcıda ihtiyaç, acizlik belirtisi veya övgü isteği gibi düşünceleri ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Bu noktada tanım ve özellikler itibarıyla insan-tanrı kavram ayrımının farkında olunmadığı, ilgili derslerde bu konuların üzerinde gerektiği kadar durulmadığı veya tanrı tasavvurunda hala teşbihin ağır bastığı söylenebilir.

Yaratılışla ilgili sorgulamaların önemli bir kısmını da Hz Âdem meselesi, diğer bir ifadeyle ilk insanın yaratılışı konusu oluşturmaktadır. Bu sorular "İnsan ve yaratılış nasıldır?" (10, E, AL, K), "Nasıl yaratıldım?" (11, E, AL, K) ifadeleriyle başlamakta ve ilk insanın / Hz. Âdem'in nasıl yaratıldığıyla ilgili sorularla devam etmektedir. Bu mesele ise daha çok din-bilim çatışması altında ele almayı gerektirecek ifadelerle sorgulama edilmektedir. Her ne kadar tekrara düşülmemesi amacıyla bu konudaki soruların tamamına bu başlık yer verilemeyecek olsa da, konunun kapalı kalmaması açısından birkaç örnekle açıklanması yerinde olacaktır: "Gerçekten topraktan mı yaratıldık yoksa maymundan mı?" (10, K, AL, S), "Bütün insanlar topraktan yaratıldığına göre neden herkes farklı?" (10, AL, K), "Hepimiz Hz. Âdem ile

Havva'dan geliyorsak ırklar nasıl oluştu?" (SM. Öğr.), "İlk insan Hz. Âdem ile Havva ise bu kadar farklı dil nasıl oluşmuş? Neden herkes aynı dili konuşmuyor?" (SM. Öğr.). Yaratılışa dair dini anlatı ile bilimsel verilerin mukayese edilmesi sonucu ortaya çıkan şüphelerden bazıları bu şekildedir.

Yaratılışa dair şüphe ve merak konusu olan bir başka husus da Hz. Âdem'in yeryüzündeki serüvenidir: *"Neden dünyaya gönderildik?" (11, E, AL, K), "Hz. Âdem nerede dünyaya geldi?" (10, E, AL, S), "Hz. Âdem'i kim büyüttü, bebek olarak mı yoksa yetişkin olarak mı yaratıldı?" (SM. Öğr.), "Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın nikâhını kim kıydı?" (10, E, AL, K), "Âdem (as)'den sonra insanlar nasıl çoğaldı?" (SM. Öğr.), "İlk insan Hz. Âdem ve Hz. Havva'dır. Peki, herkes onlardan mı çoğalmaya başladı yoksa onlar yaratıldıktan belli bir süre sonra yaratılan başka çiftlerde var mıydı?" (10, K, FL, A), "Âdemin çocukları nasıl evlendi?" (Öğr. İHL), "Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın çocuklarını çaprazlama evlendirdiği doğru mu?" (10, K, İHL, H)*

Sorulara bakıldığında birkaç mesele dikkat çekmektedir. Öncelikle soruların hem öğretmenlerden edinilen verilerden hem de öğrencilerden edinilen verilerden geldiği görülmektedir. Bu bakımdan hem öğrencilerce hem de öğretmenlerin nazarında öğrencilerin sorduğu sorular içerisinde dikkat çeken bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca diğer liselere göre daha ayrıntılı bir din eğitimi alan İmam-Hatip Lisesi öğrencileri ile görece daha az din eğitimi alan diğer liseler grubunda ele aldığımız Anadolu ve Fen Lisesi öğrencilerinin ortak bir şüphe konusu olması, sınıf ve cinsiyet türlerinde de herhangi bir farklılaşma olmaması dikkate değerdir. Bir diğer husus ise soruların içeriğiyle ilgilidir. İnsanın neden ve nerede yaratıldığı, nasıl yaratıldığı, nasıl çoğaldığı sorularıyla gençler, ergenlik sürecinde yaşadığı genel şüphe halinde, kendilerine o güne kadar öğretilen dini ve bilimsel bilgileri zihinlerinde düzenlemeye çalışmaktadır. Dinin koyduğu bazı emir ve yasaklarla çelişkili gördükleri bazı dini anlatıları bağdaştıramayarak şüpheye düşmektedir. Örneğin İmam-Hatip Lisesi'nde 10. Sınıfta öğrenim gören bir kız öğrenci *"Allah'tan başkasına secde edilmediğine göre Allah-u Teâlâ Hz. Âdem'e secde edilmesini niçin emretmiştir?" (10, K, İHL, İ)* sorusunda veya Anadolu Lisesi'nde 11. Sınıfta öğrenim gören bir erkek öğrenci *"Hepimiz Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan gelmeyecek, hepimiz kardeşsek birbirimizle neden*

evleniyoruz?" (11, E, AL, K) sorusunda, o zamana kadar öğrendiği dini kurallarla sonradan öğrendiği bilgileri karşılaştırmakta ve kafa karışıklığı yaşamaktadır. Burada din eğitimcilerinin bu konuların anlatımında meseleler arasındaki farkların, ayetlerin anlaşılma biçimlerinin, rivayetlerdeki sıhhat durumlarının üzerinde durarak kafa karışıklığına mahal vermeden aktarmalarının önemi ortaya çıkmaktadır.

Yaratılışa ilgili bir diğer merak konusunu ise Allah'ın içinde bulunduğumuz evreni ve dünyayı nasıl veya ne şekilde yarattığına dair sorular ile insanın bu dünyadaki serüveninin başlangıcına yönelik sorular oluşturmaktadır:

"Allah neden dünyayı ve bütün canlıları yarattı?" (10, AL, K), "İyi ve kötü neden yaratıldı?" (11, E, İHL, İ), "Bize zarar verecek nimet ve hayvanlar neden yaratılmıştır?" (11, K, AL, K), "Dünya neden bir günde değil de 6 günde yaratılmıştır?" (10, K, İHL, İ), "Allah ol deyince öldürüyorsa dünya neden 7 günde oluştu?" (10, AL, K), "Yüce Allah'ın her şeyi en kısa sürede yaratmaya gücü yettiği halde yeri ve göğü niçin 6 günde yaratmıştır?" (SM. Öğr.)

"Bu dünyanın var oluşuyla ilgili Allah-u Teâlâ, Efendimiz(sav) için yarattığını söylemişti, fakat dinde yaratılma şeklinin Hz. Âdem'in yememesi gereken yasak meyveyi yediği için oluştuğu söylenir. Bu dünyanın varoluşu nasıldı?" (11, K, İHL, İ), "Hz. Âdem yasak olan meyveden yemeseydi insanların hepsi cennete mi olacaktı? Yani biz Hz. Âdem'den dolayı mı imtihana tutulduk?" (SM. Öğr.), "Allah Hz. Havva ve Hz. Âdem'in yanlış yaptıklarını görünce neden engellemedi?" (10, K, İHL, İ), "Allah her şeyi biliyor ve yapabiliyorsa, Hz. Havva'nın o meyveyi yiyeceğini bile bile neden oraya koydu?" (11, E, AL, K), "Hz. Âdem ile Havva cennetten kovulunca nereye gitmiştir tam olarak dünyada nereye inmiştir?" (SM. Öğr.)

Bahadır (1994, s. 145-147), ergenlik döneminde dini şüphe ve tereddütler konulu araştırmasında ergenlik dönemi dini şüphelerin arkasındaki temel sebepleri sayarken, dini konulardaki bilgisizlik veya yanlış bilgilenmelerin dini şüpheye birinci derecede kaynaklık ettiğini söylemektedir. Bu soru grubunda kafa karışıklığına sebep olan ve şüpheye iten temel problemin, Hz. Âdem ve Havva kıssasının, günah-asli günah kavramlarının ya da farklı dinlerdeki inanışların bir arada kavranmaya çalışılması

olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde kavranmaya çalışılan imtihan ve irade kavramları arasındaki bağlantının, dünyanın yaratılışına dair kaynaklarda geçen sürelerdeki farklılığın, sünnetullah (âdetullah) kavramının bilinmemesi ve bazı canlıların yaratılışındaki hikmetin anlaşılamaması gibi sebeplerle ortaya çıkan şüpheler dikkat çekicidir.

Aynı çalışmada dini şüphe konularının dağılımı incelendiğinde evrenin ve insanın yaratılışı ve ölüm ile ilgili şüphe oranının %5,5 ile 6. Sırada çıktığı görülmektedir. Bu iki araştırma arasındaki sonuç farkının, araştırmalar arasında nitel-nicel yöntem farkı sebebiyle olduğu söylenebilir. Bahadır, dini şüphe konularını nicel yöntemlerle ele alarak 8 başlıkta toplamıştır. Öğrencilerin bu merak alanları içerisinde en fazla merak ettiği konuyu (melek, cin, ruh, şeytan gibi görünmez varlıklar) seçmiş olması muhtemeldir.

1.2. Âlem

Ergenlik dönemi sorgulama alanlarından birisi de içinde yaşadıkları âlemle ilgili konulardır. Kâinatın dışında ne olduğu, bunun sonlu olup olmadığı, gezegenlerin amacı, bildiğimiz yaşam alanımız dışımızda da yaşamın var olup olmadığı, insanların dışındaki varlıkların neden imtihanla mesul olmadıkları gibi konular sorgulamaların içeriğini oluşturmaktadır. Bu sorulardan bazıları şu şekildedir:

"Allah bizden önce dinzorları yarattı ama neden yarattı? (Şeytanla olan olaydan önce yarattı)" (10, S, K, AL, K), "18.000 âlem varsa, insan hayvan bitkiler vb. şeyler dışındaki âlemler nelerdir? (10, K, AL, K), "Kâinatın dışında ne var? Uzaydaki gibi boşluksa oraya gidebiliriz, o zaman kâinat son değildir. Yani kâinatın dışı boşluk değilse nedir?" (11, E, İHL, İ), "Allah her şeyi bir amaca göre yarattıysa her gezegenin de denge sağlamak dışında başka bir amacı var mıdır?" (10, AL, K), "Bu kocaman evren sadece insanları sınav içinde bırakmış var olmuş olmamalı, başka gezegende ya da başka bir boyutta başka canlı olma ihtimali var mı?" (10, K, İHL, H), "Bizden farklı yaşam süren yaratıklar var mı? İnsanlar bu yaşam süren yaratıklardan niye korkuyor? Bize bizim hayvanlara davrandığımız gibi davranacaklar diye olabilir mi?" (10, K, AL, K).

Gelen soruların gaybi alana dair bir meraktan kaynaklandığı görülmektedir. Kâinatın genişliği ve içerdiği gezegenler, galaksiler, yıldızlar; modern bilimle birlikte gitgide daha detaylı bilgi edindiğimiz ve çeşitli filmler, diziler veya kitaplarla birlikte popüler kültürün de gündeminden düşmeyen konulardır. Dolayısıyla evren tasavvuru noktasında ergenin, dinin bu konudaki anlatısını da merak ettiği anlaşılmaktadır. Evren hakkında bir sonluluk-sonsuzluk fikri ve sorgulamasına örnek oluşturması bakımından “*Yani kâinatın dışı boşluk değilse nedir?*” (11, E, İHL, İ) sorusu önemlidir.

Yaşadığımız âlemle alakalı bazı sorular ise canlıların özelliklerine dairdir: Örneğin “*Neden hayvanlar konuşamaz? Kendi aralarında telepati yaparlar mı?*” (10, K, İHL, H). Bu dönemde, parapsikojik merakların yaygın olduğu görülmektedir.

1.3. Ruh

Yavuz (2018)’un “İnsanın hayatiyetini sağlayan, idrak edici ve bilici unsuru” ve “irade, idrak, akıl, bilinç ve canlılık gibi niteliklere sahip bir öz ruh” şeklinde tanımladığı ruh, Kuran-ı Kerim ve hadislerde yer alan soyut bir kavramdır. Soyut kavramlar açısından önemli bir dönem olan ergenlik dönemi içinse doğal olarak bir merak konusu haline gelmektedir. Genellikle kız öğrencilerin ilgisini çektiği anlaşılan ruha dair şüphe ve merak edilenler ise şu şekillerde ifade edilmektedir:

“*Ruhlar âlemi diye bir yer var mı?*” (10, K, AL, K), “*Kâlu Belâ’da nasıl söz verdik?*” (10, K, İHL, İ), “*Hayvanların ruhu var mıdır?*” (SM. Öğr.), “*Ruhani varlıkları neden göremiyoruz?*” (10, K, İHL, H), “*Uyuduğumuzda ruhumuz bedenimizden ayrılıp gezer mi?*” (10, K, İHL, H), “*İnsan öldüğü zaman ruhu nerede olacak?*” (10, K, İHL, H), “*İnsan ölünce ruhu nerede bekliyor, nereye gidiyor, nasıl hareket ediyor? Bu hareket sırasında başka bir bedene vs. giremez mi?*” (SM. Öğr.), “*İnsan öldüğünde ruhu neden ve nasıl gider, kanıtı nedir?*” (10, AL, K), “*Ahirette ruhani varlıkları göreceğ miyiz?*” (10, K, İHL, H).

Ergenlikte soyut düşüncenin gelişmesiyle birlikte soyut kavramlara duyulan ilgi de çocukluk dönemine göre daha farklı bir boyut kazanmaktadır. Ruh hakkında ise daha çok, ruhlar âleminin varlığı, kâlu belâ, ruhun veya ruhani varlıkların görülmemesi, ruhun kanıtı gibi konuların merak edildiği görülmektedir.

İnsan her dönem bilinmeze merak duyan bir canlıdır. Tillich (2014, s. 100), ‘ruh’ sözcüğünün yerine zihin veya akıl gibi sözcüklerin kullanılmasıyla birlikte ruh kelimesindeki canlılık ifade eden anlamın kaybolması ve bir biyolojik kuvvet olarak yorumlanması nedeniyle talihsizlik olarak niteler. Bu şekilde insan, indirgemeci bir yaklaşımla sadece biyolojik bir canlı oluşum haline gelmiştir. Yazar, bu duruma karşı çıkarak insanda hiçbir şeyin sadece ruhani veya sadece biyolojik olmadığını savunur. Bu açıdan bakıldığında ruh, insanın bizzatı kendisi içinde tam bir açıklama getiremediği ve insan için bu bilinmezliği en fazla taşıyan olgulardan biri haline gelmektedir. Bu nedenle bu tür soyut ve muğlak kavramlara ergenlik döneminde de merak duyulduğu söylenebilir.

1.4. Kaza- Kader ve İrade-Özgürlük

Kelime itibarıyla kader “gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek” anlamına, kaza ise “hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek” anlamına gelir (Yavuz, 2001, 58). Terim anlamı olarak bakıldığında ise kader “Allah’ın ezelden ebede bütün nesne ve olayların yerini, zamanını ve niteliklerini ezeli ilmiyle önceden bilip belirlemesi, takdir etmesi”, kaza ise “vakti geldiğinde, Allah’ın ezelde nesne ve olaylara dair takdir ettiği şeyleri gerçekleştirmesi, yaratması”dır. (Yavuz, 2001, s. 58; Şentürk & Yazıcı, 2014, s. 59). Kaza ve kadere inanmak imanın altı şartından birisidir. Kuran-ı Kerim’de her ne kadar imanın şartlarının sayıldığı ayetlerde (Kuran-ı Kerim, 4:136) zikredilmese de imanın esaslarının sıralandığı Cibril hadisi (Buhârî, İman, 37; Tatlı, 2005, s. 4) olarak bilinen meşhur rivayette diğer şartlarla beraber sayılmakta ve çeşitli ayetlerde (Kuran-ı Kerim, 49:22; 50:51; 6:59; 59:22) de bir inanç unsuru olarak öne çıkmaktadır.

Araştırmamızda *kaza- kader ve irade- özgürlük* konusu, inançla ilgili soruların içinde %9,4 oranı ile dördüncü sırada yer almıştır. Kaderle ilgili sorulara bakıldığında, öncelikle mahiyetinin kavranmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır:

"Kader ve fitrat nedir?" (10, E, AL, K), *"Kader ve kaza konusu nasıldır?"* (11, E, İHL, İ), *"Kader değişir mi?"* (Öğr), *"Eşyaların kaderi var mıdır?"* (10, K, İHL, İ), *"Kader ile kadercilik arasında fark nedir"* (11, K, İHL, İ), *"Kaderim doğduğum an belli*

olmuş muydu?" (10, K, AL, K), "Yaşadığımız her şey kader mi yoksa belirli şeyler mi?" (11, K, AL, K)

Kader konusu mahiyeti itibarıyla veya insanın iradesi noktasında İslam'da itikadi anlamda mezheplerin de görüş ayrılıklarına düştükleri temel konulardan birisidir (Topaloğlu, 1996, s. 144). Bu bakımdan insanların her dönemde ve yaşta anlama gayreti içinde olduğu bir konu olduğu söylenebilir. Ancak ergenlik döneminde bu konu çok daha kafa karıştırıcı ve anlaşılması güç bir hale gelebilmektedir. Çünkü ergenlik dönemi Karaca (2016, s. 135)'nin ifadesiyle bir çelişkiler dönemidir. Karaca, bu çelişki ifadesini açıklarken ergenin hem yalnızlıktan keyif almasını hem de bir gruba katılmayı istemesini, bir yandan umutsuzluk içinde olup aynı zamanda geleceğe coşkuyla yönelme eğilimini, bir taraftan çocuksu davranışlar sergileyip diğer taraftan herkesi çocuk olmadığına ikna etmek için bağımsızlığını sembolize eden tutumlar içine girebilmesini örnek gösterir. İşte bu gibi ikilemler içinde olan ergen için kader ve iradenin sınırları, kaza ve kaderin insan fiillerini ne derecede, nasıl etkilediği, irade ve hesap kavramlarıyla nasıl bir ilişkisi olduğu gibi konular şüphe ve sorgulamalara yol açmaktadır.

Kader ile insan iradesi ve fiilleri arasındaki ilişkiye dair sorgulamalardan bazıları şu şekildedir:

"Biz değişebilir miyiz?" (10, K, FL, A), "Kaderimizi değiştirebilir miyiz?" (11, E, AL, K), "Kader-irade arasındaki bağlantı nasıldır?" (11, E, İHL, İ), "İnsan mı kaderini yönetir, kader mi insanı?" (10, K, İHL, İ), "Her şey Allah'ın iradesiyle oluyorsa benim rolüm ne?" (10, K, İHL, İ).

Kader konusundaki şüphelerin bir başka boyutunu ise kulluk, hesap ve irade ilişkisi oluşturmaktadır:

"Ben dünyaya gelmek istemedim bu sınava talip olmak istemedim. Bu karar benim değilse iradem nerde devrede?"(SM, Öğr), "Allah bizi yaratırken bize sormadı ki, neden kulluk yapmamız gerekiyor?"(Öğr, İHL), "Dünyaya gelmeyi biz seçmediğimiz halde neden ödüllendirilip cezalandırılıyor?"(10, K, AL, K), "Allah hem kaderimizi

yazıyor hem de yaptıklarımızdan hesaba çekiyor. Bu çelişki değil mi?"(SM, Öğr), "Biz buraya isteyerek gelmedik bu yüzden nereden geldiğimizi bilmiyoruz. Bu çoğu soruyu cevapsız bırakıyor. Biz nereden geldik ve neden isteyerek gelmedik?"(10, K, AL, K), "3 yaşındaki bebek öldüğünde cennete gidecek, ben 20 yaşında ölürsem bir şekilde günah işlemiş olacağım. İnsanların ömür süresini Allah belirliyor, o halde ben de ergenlikten önce ölseydim cennetlik olabilirdim. Ben neden imtihana tabi tutuluyorum? Haksızlık değil mi?" (SM. Öğr.)

"Allah'ın bizleri ona kul olmamız için dünyada görevlendirme, yasaklarına uymadığımız halde bize ceza vermesine karşın; benim bu dünyanın güzelliklerini yaşamayıp, neden hakkında kesin ve somut bir bilgi olmayan cennete gitmek isteyeyim? Neden dünyada kalmak istemediğim halde intiharın sonucu günah? Benim isteğim dışında geldiğim dünyada neden onun olup olmadığı konusunda kesin bilgi sahibi olmadığım Allah'ın yasaklarına uyayım? Ona bu konuda isyan etmekte haklı mıyım?" (10, AL, K)

Son örnekte verilen Anadolu Lisesi 10. Sınıf öğrencisinin sorusu ise bu bağlamda sorulan soruların özeti mahiyetinde olması ve bir anlamda ergenlerin neden sorguladığını, neden isyan ettiğini açıklaması, şüphe ve sorgulamalarında yürüttükleri süreci yansıtmaları bakımından önemli bir örnektir. Sorular; ergenlik döneminin benlik bilincinin yeniden şekillendiği, her türlü otoriteye başkaldırının öne çıktığı, bağımsızlık isteğinin ve egosantrik bakış açısının hâkim olduğu bir dönem olması da göz önünde bulundurularak incelendiğinde ‘Bize sormadı, isteyerek gelmedik, biz seçmedik’ gibi ifadelerin yoğunluğunun sebebi daha kolay anlaşılacaktır.

Bu konuda bir başka soru grubu ise kader algısıyla ilgilidir Ergenlik döneminde adalet duygusunun oldukça gelişmiş olması, ergenlerin kendilerini ve çevrelerini daha dikkatle incelemelerine, haksızlık, adaletsizlik ve eşitsizlik olarak gördükleri her şeyi sorgulamalarına yol açmaktadır (Peker, 2016, s. 173-174). Doğduğu yere göre şekillenen bir din algısı ve insanın doğduğu yeri seçememesi gerçeği ergen bireyde Müslüman olmayan toplumlarda doğanlar için bir haksızlık hissi yaşatmaktadır. Bu bağlamda gelen sorular şu şekildedir:

"Dünyaya gelmeden önce bize hangi dini istediğimiz soruldu mu?" (11, K, AL, K), *"Neden Müslüman olarak dünyaya geldik?"* (11, K, AL, K), *"Biz Müslüman olarak doğmakla ayrıcalıklı mıyız? Başka yerde doğan birinin suçu ne?"* (Öğr), *"Hristiyan bir ailede doğan çocuğun durumu ile Müslüman bir ailede doğan çocuğun durumu ne olacak?"* (Öğr), *"Her çocuk Müslüman doğarken aileleri farklı bir dine sahipken, çocukların suçu ne?"* (10, K, İHL, İ), *"Müslüman olmayanlar neden cezalandırılıyor? Sonuçta kişinin kendi tercihi, neden ceza alıyor?"* (10, K, AL, K).

Kaderle ilgili bir başka şüphe ve sorgulama konusunu ise kaderin insan fiillerine etki miktarı ve bu fiillerin dini karşılığı meselesi oluşturmaktadır:

"Evlilik kader midir?" (10, K, İHL, H), *"Kaderde ne zaman öleceğimiz belliyse neden sadaka ömrü uzatıyor?"* (11, E, İHL, İ), *"Ecel kaderde yazılı ise katil neden cezalan diriliyor? Yine bu durumda ecel kısalmış olmuyor mu? Bu adam eceliyle öldüyse ceza niye?"* (Öğr), *"Herkes eceli gelince ölür. Eceli gelmeden kimse ölmez ama ölüm sebepleri kafamı karıştırıyor Özellikle cinayetler. Katil öldürmese de o kimsenin ölecek olması katilin suçunu hafifletmez mi?"* (10, K, İHL, H), *"Bir insanın tecavüzle öldürülmesi onun kaderi midir? Veya bu kaderse bunu yapan kişi büyük günah işlemiş oluyor ama kader olduğu için bunu birinin yapması gerekirdi. Seçilen kişi o adamsa adamın ne günahı var?"* (10, K, İHL, H)

Daha önce de ifade edildiği gibi dini konulardaki bilgisizlik veya yanlış bilgilenme dini şüphenin ortaya çıkışında önemli bir etkidir. Yukarıda verilen örneklerde özellikle kader sebebiyle iradenin ortadan kalktığına, insanın seçme hürriyetinden mahrum bırakıldığına vurgu yapılmakta ve tepki gösterilmektedir. Yapılan kötü bir fiilin kadere dayandırılması, suçlunun dini anlamda cezalandırılmasını anlamsız kılmaktadır. Bu noktada kader inancının tam olarak nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgili bilgi eksikliğinin nasıl kafa karıştırıcı olabildiği daha net görülmektedir.

Kader inancıyla ilgili ifade edilen bilgi eksikliğine irade konusu da eklendiğinde, yukarıdaki tepkinin tam tersi yönde olduğu görülen bir diğer şüphe ve

sorgulama konusu da şöyle özetlenebilir: İnsan neden seçme hürriyetine sahip bir şekilde yaratılmıştır?

"Allah neden bize akıl verdi?" (11, K, AL, K), "İnsan neden günah işler? (11, K, AL, K), "Allah neden nefsimize uymamıza izin veriyor?" (10, K, İHL, İ), "Allah yarattıklarının neden kendi yolundan ayrılmalarına onların yanlış yapmasına izin veriyor?" (11, K, AL, K), "Allah yaptıklarımızı ve yapacaklarımızı biliyorsa neden irade vermiştir?" (11, K, AL, K), "Allah her şeyi biliyor ama neden biz bu hayatı yaşıyoruz, zaten sonumuzu Allah biliyor, direkt bize sonu neden vermiyor? Allah neden bizden inkâr etme yeteneğini almıyor?" (10, K, AL, K) , "Allah bizi seviyor ama bizi neden bu dünyada şeytana karşı piyon gibi oynatıyor?" (10, K, AL, K)

Her iki soru grubu da birlikte düşünüldüğünde, daha önce de bahsedildiği gibi ergenlik döneminin çelişkilerle dolu düşünceleri barındırdığı net bir şekilde görülmektedir. Bir taraftan kaderin insan fiillerini tamamen etkilediği ve iradeyi ortadan kaldırdığı düşünülmekte, diğer taraftan ise insanın neden günah işleyebilir şekilde akılla ve iradeyle yaratıldığına dair sorgulama yapılmaktadır. Ancak bu duruma sadece ergenlik dönemindeki çelişkilerin sebep olduğunu söylemek de yanlış olacaktır. Kaza, kader, imtihan ve irade kavramlarının anlaşılmasındaki güçlüğü yanı sıra, bu konulardaki bilgi eksikliğinin de çeşitli şüphe ve sorgulamaları beraberinde getirdiği açıktır. Kader çoğu zaman kaçınılmaz bir sebep-sonuç ağı şeklinde anlaşılmaktadır. Ancak kaderi bu şekilde kaygı unsuru haline getiren, sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir zorunluluk değil, belirli bir mantık işlemeyişi içine girilemez karanlıktır (Tillich, 2014, s. 68).

1.5. Tanrı Bilinci, Allah'ın Varlığı, Birliği ve Sıfatları

Mutlak bir ifade olarak 'yaratıcı' inancı dinlerin, bir yaratıcı olarak 'Allah' inancı ise İslam'ın özüdür. Lise öğrencileri üzerinde yapılan çeşitli araştırmalar, Allah'a inanmaya dair tutumun oldukça yüksek bir orana sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Bahadır, 1994, s. 68; Kula, 2006, s. 119; İmamoğlu & Ferşadoğlu, 2013, s. 26-27; Şen, 2019, s. 107). Bununla beraber dinde asıl ve öz bir mesele olması sebebiyle Allah inancı, birçok yönden de dini şüphe nedeni olmaktadır. Araştırmamızda

elde edilen toplam 750 sorunun %3,3'ünü, inançla ilgili 417 sorunun ise %6'sını bu konudaki sorular oluşturmaktadır. Ergenlik döneminde şüphe ve tereddütlerle ilgili yaptığı araştırmada Bahadır (1994, s. 141), Allah'ın varlığı, birliği ve diğer sıfatları ile ilgili şüphelerin ergenlerde en çok tereddüt yaşanan altıncı konu olduğunu (%9,2) ortaya koymuştur. Ancak hangi noktalarda ne tarz sorular sorulduğu, araştırmanın nicel yapısı gereği belirsizdir. Çalışmamızda ergenlerde Allah'a yönelik şüphe ve sorgulamaların; öncelikle varlığı, varsa nerede ve nasıl var olduğu, varlığının delilleri, kudreti, isim ve sıfatları ile bunların nasıl anlaşıldığı veya nasıl anlaşılması gerektiği gibi meselelerden ortaya çıktığı görülmektedir.

Allah'a/Tanrı'ya dair sorulardan bir kısmı, Allah'ın varlığına, varlığının delillerine ve mahiyet itibarıyla neden görülmediğine dairdir:

"Tanrı var mıdır?" (10, E, AL, K), "Tanrılık kavramı herhangi bir şeye verilebilecek kadar basit mi?" (10, E, AL, K), "Allah nasıl var?" (10, AL, K), "Rabbimiz nasıldır?" (10, E, AL, K), "Allah'ın varlığının somut delilleri nelerdir?" (SM, Öğr), "Tanrı nerde?" (10, E, AL, K), "Biz Allah'ın varlığını neden bilmiyoruz? Neden göstergesi yok?" (Öğr), "Allah var ama neden göremiyoruz?" (10, K, AL, K), "Allah'ıma elbette inanıyorum ama keşke kendisine inananlara kendini gösterse neden göstermiyor çok merak ediyorum" (11, K, AL, Ç), "Hz. İbrahim kabilesindeki herkes yıldızlara inanırken o 'Ben kaybolan bir şey, e iman etmem' diyerek yaratana aramaya başlamıştı ve Allah'ın varlığına inanmıştı. Fakat hiç görmediği halde yaptıklarına, dünyadaki nizam ve düzen ile inanmıştı Allah'a. Ama yıldızları gördüğü halde inanmayıp Allah'ı görmeden nasıl emin oldu?" (10, K, AL, K)

Mahiyet itibarıyla görülememesi sebebiyle Allah, dini metinlerde yer alan çeşitli isim ve sıfatlarıyla tasavvur edilmektedir. Oldukça geniş bir konu olan Allah'ın isim ve sıfatları da ergenlerin Allah'a dair şüphe ve sorgulamaları arasında yer almaktadır:

"Allah var ama neden Allah diyoruz da 99 isminden birini söylemiyoruz?" (10, K, AL, K)

"Allah'ın sıfatı nasıldır?" (10, E, AL, K), "Allah doğmamış ve doğrulmamıştır o zaman böyle yüce bir yaradan nasıl ortaya çıktı bunu sorgulamak caiz midir?" (10, AL, K), "Bizi, bu evreni yaratmak için kocaman bir güce, ya da bir güç sahibine tesadüf olmadığına inanıyorsak, Allah'ın varoluşunun mutlak bir güce ihtiyaç duyduğuna neden inanmıyoruz?"(10, K, İHL, H), "İnsanlar yokken Allah ne yapıyordu o ne zaman oluştu? Ya da insanlardan sonra ne yapacak?" (SM, Öğr.),

"Allah bizi her zaman görür mü?" (10, K, AL, K), "Allah bizim yaptıklarımızın hepsini nasıl biliyor? (10, A L, K), "Cennette Allah'ı görecek miyiz, peygamberimiz dünyada Allah'ı gördü mü?" (SM, Öğr.)

"Her ne yaparsak yapalım Tanrıya tövbe ettiğimiz zaman Tanrı Bizi affeder mi?" (11, K, AL, K)

"Nasıl yarattığımızı bizim hücrelerimizi bile yaratan Allah nasıl her şeyi yerli yerine tutabiliyor merak ediyorum" (11, K, AL, Ç)

Allah'a dair bir başka sorgulama konusu da filleri ve insanın O'na karşı tutumlarıdır:

"Allah bir şeye kızdığı zaman onun cezasını dünyada mı verir? Yaşadığımız kötü olayların sebebini işlediğimiz günahların sonucu olarak görebilir miyiz? Allah cezamı verdi vs. gibi." (10, K, İHL, H)

"Tanrı bizi seviyorsan için bu kadar çok dert veriyor?" (11, K, AL, K)

"Allah o kadar merhametliyse neden ateistleri cehenneme atıyor veya neden ille de kendisinin tanınmasını istiyor?" (SM, Öğr.)

"İnsanlar neden Allah'tan korkuyor, saf korku olarak? Allah'a saygı sınırlarını aşmadığımız sürece Allah hiçbir kuluna zarar vermez. Peki, neden bunu bile bile korkuyoruz?" (10, K, İHL, H)

Allah'ın kudretinin, adaletinin ve merhametinin; yarattığı varlıkların eksikleri, yükümlülükleri, algıları ve başlarına gelen olumsuz durumlar üzerinden sorgulandığı

görülmektedir. Ayrıca *Yaratılış-Varoluş* başlığı altındaki ‘Allah’ın ihtiyacı mı var?’ sorularında da Allah’ın kudret sıfatının sorgulandığı görülmektedir. Dolayısıyla Allah’ın isim ve sıfatlarının anlaşılması, bu şüphe konularının anlaşılmasını, bu konuların anlaşılması ise birçok dini şüphenin ortadan kalkmasını sağlayacak kadar önemlidir demek yanlış olmayacaktır.

1.6. Kötülük Problemi, Hayır ve Şer

Din felsefesinin temel konularından biri olan kötülük problemi, modern dönemde yaşanan büyük savaşlarla birlikte ortaya çıkarak düşünce dünyasının en önemli sorgulama alanlarından biri haline gelmiştir (Çelik, 2014, s. 156). Kötülük problemi denildiğinde insanlığın maruz kaldığı ve kötülük olarak nitelendirdiği bütün durumlar kastedilmektedir. Bu durumlar; hastalık, sel, deprem gibi tabii sebeplerden kaynaklanan fiziki kötülükler; cinayet, tecavüz, sahtekârlık gibi insan kaynaklı ahlaki kötülükler ve ölüm, sınırlı özgürlük ve kıyamet gibi varoluştan/yaratılıştan kaynaklanan metafizik kötülükler olarak sınıflandırılmaktadır (Avcı vd., 2017, s. 28). İşte maruz kalınan tüm bu kötülüklerle dinlerin bahsettiği mutlak kudret sahibi iyi bir yaratıcı fikrinin çelişikliğine dayanan bu problem, dini şüphenin en önemli kaynaklarından biri olmaktadır (Sevinç, 2017, s. 114).

Kötülükle ilgili en temel soru neden var olduğudur:

"Kötü ve zararlı şeyler neden var?" (10, K, AL, K), *"Neden dünyada hem iyi hem kötü insanlar var?"* (10, AL, K), *"Şeytan Allah’a karşı gelmeseydi kötülük olmayacaktı. Biz de dünyaya gelip bir imtihan içine girmeyecektik. Yani her şey onun yüzünden mi?"* (10, AL, K).

Kötülük problemine dair bir başka sorgulama konusu Allah’ın/Tanrı’nın bu kötülüklere neden izin verdiği ve engel olmadığı meselesidir:

"Allah kötülüklere neden engel olmaz?" (10, K, İHL, İ), *"Allah neden bizim kötülük yapmamıza engel olmuyor?"* (10, K, İHL, İ), *"Bunca kötülük varken Allah neden durdurmuyor?"* (11, K, AL, K), *"Bazı insanlar kötülükte sınır tanımıyor ve bunlar birçok kişiye zarar veriyor. Zarar görenlerin günahı ne, neden Allah onları*

katılım oranı incelenmiştir. Merak ediyorum diyenlerin oranı %29,1, kararsızların oranı ise %12,6'da kalan araştırmada, araştırmacı ergenlerin bu tür sorulara karşı duygularını açıkça ifade etmekten kaçındığını, okullarda en fazla sorulan sorulardan birisinin kötülük konusu olduğunu belirtmektedir. Araştırmamızda *Kötülük Problemi, Hayır Ve Şer* başlığıyla ilgili soruların tüm sorulara oranı %2,4; inançla ilgili konular içindeki oranı ise %4,3'tür. Gerçekten de en fazla zikredilen ve sorulan konulardan biri olmasına karşın, bulgularda buna eşdeğer bir sonuç çıkmamıştır. Bununla birlikte din felsefesinin en önemli konularından olan kötülük probleminin, dini şüphenin önemli kaynağı ve ateistik argümanların en güçlüsü olduğu da unutulmamalıdır (Sevinç, 2017, s. 114).

1.7. Adalet ve Eşitsizlikler

Adalet konusu kötülük problemiyle oldukça bağlantılı olsa da soruların içeriğindeki vurgulamalar sebebiyle ayrı bir başlık altında ele alınması uygun görülmüştür. Dünyada var olan eşitsizlikler ve Allah'ın adaleti dini şüpheyne kaynaklık eden bir diğer inanç konusudur. Kula (2006, s. 69-70), Mısır'da yapılan bir araştırmada Allah'ın adaleti ve varlığı ile kaza ve kader konularının dini şüphe konuları olarak tespit edildiğini aktarır. Ergenlik dönemi, Peker (2014, s. 173)'in ifadesiyle, bireyin adalet duygusunun oldukça gelişmiş olduğu bir dönemdir. Hassasiyetlerinin ve duygusallıklarının yüksek olduğu bu dönemde bireyler, adalete ve eşitsizliklere dair şüphe ve sorgulamalarını şu şekilde ifade etmektedir:

"Atmış yıllık ömre ebedi cehennem reva mı?" (SM. Öğr), "Sınırlı bir ömrümüz varken bu süre zarfında inkâr edenlerden olsak Allah bizi niye sonsuz cehenneme koyuyor?" (SM. Öğr), "3 yaşındaki bebek öldüğünde cennete gidecek, ben 20 yaşında ölürsem bir şekilde günah işlemiş olacağım. İnsanların ömür süresini Allah belirliyor, o halde ben de ergenlikten önce ölseydim cennetlik olabilirdim. Ben neden imtihana tabi tutuluyorum? Haksızlık değil mi?" (SM. Öğr), "30 yaşından sonra Müslüman olan bir insanın önceki işlediği günahları affolunacak mıdır? Bu adalet midir?" (10, K, İHL, İ)

"Allah madem her şeyi mükemmel yarattı o halde eksikliği olan insanların yaratılması adaletli mi? Allah'ın kendisine şükredilmeye ihtiyacı mı var?" (SM. Öğr.),

"Bu dünya adaletli deniyor ama o zaman neden insanların biri zengin biri fakir, biri kolsuz biri sapasağlam?" (10, AL, K)

"İyilik yapan bir ateist ebedi cehenneme giderken kötülük yapan bir Müslüman nasıl ebedi cennette kalacak?" (SM. Öğr.), "İnançsız ama çok ahlaklı olan kişilerin cehenneme gitmesi haksızlık değil mi?" (SM. Öğr.)

"Cinlerin bizi görebilmesi ama bizim onları göremiyor oluşumuz adaletsiz bir sistem değil mi?" (10, K, AL, K)

"Biz şu an teknoloji devrinde yaşıyoruz çok fazla imkânımız var, her şeyi doyasıya yapabiliyoruz peki Allah bize böyle imkânlar sunarken geçmişteki insanların zor şartlar altında yaşaması adalet midir?" (11, K, FL, A)

Adalet duygusuna yönelik şüphe ve sorgulamalara bakıldığında sınırlı ömür-sınırsız ödül ve cezaya dair soruların yanında, yaratılıştan gelen bazı dezavantajlı durumların adaletle kıyaslanması, iyi/ahlaklı gayrimüslim - kötü/ahlaksız Müslüman karşılaştırması ve bunların ahiretteki karşılıkları, ömür süresinin kaderle belirlenmesi ve imtihana tabi olma mecburiyetinin sorgulanması, sonradan Müslüman olanların günahlarının silinmesinin doğuştan Müslüman olanlara adaletsizlik olduğu, kader algısı, insanlığın bugün sahip olduğu şartlarla geçmişteki şartlar bakımından veya insanların diğer varlıklarla kıyaslanması neticesinde ortaya çıkan avantajlı-dezavantajlı görünen durumlar üzerinden bir adalet sorgulaması yapıldığı görülmektedir.

Soruların bir kısmı ise eşitsizlik vurgusu ile sorulmaktadır:

"Neden kimse eşit değil?" (10, AL, K), "Allah zekâyı hepimize aynı derecede mi verdi?" (11, K, AL, K), "Allah neden herkese eşit özellikler vermemiş?(Zenginlik, fakirlik vb.)" (Öğr.), "Allah herkesi neden eşit yaratmadı? Kimimizin kolu yok, bacağı yok, gözü görmüyor vs." (10, AL, K)

"Allah neden bazı insanları doğuştan sakat olarak yarattı?" (11, E, AL, K), "Engelli insanların varlığı 'Her şeyin bir dengede ve mükemmel yaratılması' ayeti ile çelişir mi?" (SM. Öğr.), "En mükemmel şekilde yaratıldıysak neden down sendromlu

çocuklar, engelli doğan insanlar var. Bu bir sınavsa bu çocukların suçu ne onlarda hayatını yaşamak istiyorlar. Biz gerçekten en mükemmel şekilde mi yaratıldık?" (10, K, AL, İ)

"Biz Müslüman olarak doğmakla ayrıcalıklı mıyız? Başka yerde doğan birinin suçu ne?"(Öğr.), "Biz Müslüman bir ailede dünyaya geldiğimiz için İslam'ı biliyor tanıyor ve yaşayabiliyoruz, neyi gördüysek onu benimsiyoruz, bu bizim için bir artı ama gayrimüslim biri bu konuda daha şanssız. Hem onun hem benim aynı şekilde iman etmemizi istenmesi adaletsizlik olmaz mı?"(SM. Öğr.), "Ben Müslüman olarak doğdum Allah'a şükürler olsun ama Hristiyan doğan birisine haksızlık olmuyor mu?"(10, AL, K), "Her çocuk Müslüman doğarken aileleri farklı bir dine sahipken, çocukların suçu ne?" (10, K, İHL, İ)

Ergenler insanların; zekâ, maddi durum, sağlık problemleri, bedensel bir takım engellilik durumları, dini açıdan kendi uğraşları olmaksızın avantajlı durumda olmaları gibi meselelerde farklı özelliklere sahip oluşunu eşitsizlik ve adaletsizlik olarak görmektedir ve bu örnekler neticesinde Allah'ın adaleti ve merhametine dair şüphe duymaktadır.

1.8. Peygamberlik Kurumu ve Peygamberin Dindeki Yeri

Dini alanda merak edilen bir başka konu da dindeki peygamberlik kurumudur. Peygamberlere iman İslam'da inanılması zorunlu esaslardan biridir. Özellikleri, kimler arasından seçildiği, kimlere gönderildiği, sayısı gibi meseleler kaynaklarda belirtilmektedir (Yavuz, 2007, s. 257-262). Peygamberlik kurumu ve peygamberin dindeki yeriyle ilgili gelen sorular şöyledir:

"Peygamberler yaratılırken peygamber olacağı kesin belli oluyor mu?" (10, E, AL, K), "Peygamberleri Allah neye göre seçiyor veya seçtikten sonra mı bu sıfatları onlara veriyor?"(10, K, İHL, H), "Peygamberliği günümüze kadar olan peygamberlerden daha çok hak eden birisi var mı?"(11, E, AL, K), "Peygamberlik şu an neden yok?" (11, E, AL, K), "Neden bu dönemde peygamber inmiyor?" (10, K, İHL, H), "Neden şu anda din kargaşası varken peygamber gelmiyor?" (11, AL, K), "Allah

şimdiye kadar bozulan toplumlara peygamber gönderdi ama bizden sonraki toplumlar da bozulabilir ve bozulacak. Peki, bunlara peygamber göndermemesi adaletsizlik olmaz mı?" (10, AL, K), "Neden kadın peygamber yok?" (SM. Öğr.), "Neden peygamberlerin tamamı erkek?" (11, E, MTL, İ), "Peygamberleri yüceltme konusuna dair duruşumuz ne olmalı?" (11, E, İHL, İ)

"Neden Peygamberimizin yüzünü bilmiyoruz?" (10, AL, K), "Peygamberimizin evliliklerini nasıl anlamalıyız?" (SM. Öğr.), "Peygamberimiz neden namazların yanına bir de sünnet namazlarını katıyor, sanki Allah'ın namazları yetmiyormuş gibi. Allah'ı ve kendisini aynı seviyede görüyormuş gibi durmuyor mu? Peygamberimizi seviyoruz ama sünnet namazları kılmamak olmaz mı?" (10, K, AL, K).

Genelde peygamberlik kurumu, özelde ise Hz. Peygamberin dindeki konumuna dair sorular incelendiğinde, peygamberle yönelik; seçilme şekli, cinsiyeti, evlilikleri, şu anda gönderilmeme sebebi, yüceltilme konusu ile bir takım dini hüküm ve ibadetlerdeki şâri' özelliğiyle alakalı konuların şüphe kaynağı olduğu görülmektedir.

1.9. Kutsal Kitaplar ve Diğer Dinler

Hökelekli (2015, s. 12), ergenlik dönemini "Zihni yapıda gelişme ile ortaya çıkan dini uyanış ve bilinçlenme, geleneksel değerlere karşı tenkit, tepki, şüphe ve güvensizlik tutumlarının gelişmesi, yeni dini arayış ve tercihlere yönelme, geçici ya da uzun süreli dine ilgisizlik ya da dini bir grup veya cemaat içerisinde kendini bütünüyle dine verme gibi davranış ve eğilimlerin varlığını hissettiren bir süreç" şeklinde tarif etmektedir. Ergenlik döneminde birey, daha önce sorgulamadan kabul ettiği tüm değerler sistemini, devam eden kimlik sürecinde sorgulamaya açarak kendisine ait bir inanç sistemi oluşturmaya çalışmaktadır.

Gelen sorular incelendiğinde ergenin, o güne kadar öğrendiği ve benimsediği kendi dinine ait inançları eleştirel bir gözle sorgulama konusu ettiği, diğer dinlere ise 'mevcuda alternatifler' olmaları sebebiyle ilgisinin arttığı görülmektedir.

"Farklı inançlar nelerdir" (10, K, AL, S), "Yahudilik ve Hristiyanlık arasındaki inanç, ibadet ve yaşam farkları nelerdir?" (10, K, İHL, İ), "Yahudilik lanetlenmiş bir din midir?" (10, K, İHL, İ)

"Neden birden fazla din var?" (10, AL, K), "Allah neden bir tane değil de 4 tane hak din yaratmıştır? Bu hak dinlerden birinin ailesi kendisininkini devam ettirip İslam'a geçmezse günah olur mu?" (10, K, İHL, H), "İlahi kitaplar konusunda Allah Kur'an-ı Kerim'i koruyor da diğer kitapları neden korumadı?"(SM, Öğr.), "Kuran'dan önceki kitaplar korunmamış, Kuran korunmuştur, neden? (11, E, AL, K), "Allah neden diğer ilahi kitapların bozulmasına izin verdi?" (SM, Öğr.), "Allah neden önceki kitapların bozulmasına izin vermiştir?" (10, K, İHL, İ)

"Kuran'ı Kerim değiştirilmiş olabilir mi?" (Öğr.), "Kuranı kerimin bozulmadan günümüze ulaştığına nasıl emin olabiliriz?" (SM, Öğr.), "Kuranın değiştirilmediğinden nasıl emin olunabilir? Cem edilmesi ve noktalama hareketlerinin nasıl yapıldığı düşünüldüğünde sıralama, kelimelerin doğru yazılıp yazılmadığı nerden bilinecek? Nasıl emin olunacak?" (SM, Öğr.)

"Neden İslam?" (10, K, AL, S), "Ya her şey bir aldatmacaysa? Kuran, hadis, ayet örneğin. Ya da başka dinden birisinin yaşadığı din doğruysa?" (SM, Öğr.), "Müslümanlık/İslam yanlışsa öbür dünyada ne yapacağız?"(10, AL, K), "Göremediğimiz bir güç sahibine ve o gücün dinine inanıyoruz ama doğru din olduğuna ne kadar emin olabiliriz?" (10, K, İHL, H), "Kuran'ın Hz. Muhammed tarafından yazılmış olmadığını nerden biliyoruz veya vahiy tecrübesinin gerçekten yaşanmış olduğundan nasıl emin oluyoruz?" (SM, Öğr)

"Diğer kutsal kitaplara inanmak günah mı?"(11, E, AL, K), "Bütün ilahi dinler aynı temeldeyse ayırım yapmadan tek Allah'a inanmak yetmez mi?" (SM, Öğr.), "Eğer Müslüman olmayanlar direkt cehenneme gidecekse Hristiyanlık, Yahudilik gibi dinlere haksızlık olmaz mı?"(10, AL, K), "İslam doğruysa, neden Müslüman sayısı Hristiyan sayısına göre daha az?" (10, AL, K), "Gayri Müslimlere ahiret hayatında ne olacak?" (10, K, İHL, H), "Müslüman olmayanlar neden cezalandırılıyor? Sonuçta kişinin kendi tercihi, neden ceza alıyor?" (10, AL, K)

Hristiyan bir öğrencinin sorusu: “Sizin inancınıza göre melekler, Hızır, kabir hayatı, evliyalar gerçek ise bizim mitolojimiz de sizinkine benziyor. O halde bizimkinin de gerçek olma olasılığı yok mu? Hem Hz. Âdem (as) devrinde kardeş kardeşe evlilik konusu çok kafa karıştırıyor. Millet niçin bu şekilde çoğalsın ki? Niçin iki ayrı erkek ve kadın olmadı?” (SM, Öğr).

Kutsal kitaplar ve diğer dinler başlığı altında ele alınan sorular incelendiğinde; birden fazla dinin varlık nedeni, diğer dinlerin içeriklerine dair merak, doğru dinin seçiminde ortaya çıkan şüphe ve emin olmak için duyulan kanıt ihtiyacı, vahiy tecrübesinin gerçekliğine veya Kur'an'ın tahrif edilip edilmemesine yönelik şüphe ile diğer dinlerin mensuplarına yapılan empati neticesinde ortaya çıkan şüphe öne çıkan hususlar olarak sıralanabilir.

1.10. Kıyamet ve Alametleri

Ahiret inancıyla birlikte kıyamet, İslam inanç esaslarında temel bir öneme sahiptir. Topaloğlu (2002, s. 516) kıyameti “dirilip mezarından kalkma, Allah'ın huzurunda durma” yahut “bu olayın başlangıcını teşkil eden kozmik değişikliğin vuku bulması” şeklinde tanımlamaktadır. Kıyamet alametleri ise meydana gelecek bu kozmik değişimden önce ortaya çıkacak olan ve bu sürecin jeolojik zaman ölçüsüyle yakınlaştığını gösteren durum ve olayları ifade etmektedir (Yavuz, 2002, s. 522). Bu iki olgu, tarihin her döneminde çeşitli olaylarla ilişkilendirilerek merak konusu olmuştur. Bu durum kıyamet ve alametlerini ergenlik döneminde de şüphe ve sorgulamaların kaynaklarından biri haline getirmiştir. Ergen birey, yaşadığı ülke veya dünyada meydana gelen bir takım olayların nedenini anlamaya çalışırken kıyamet alametleriyle irtibatlandırma yoluna gidebilmektedir. Sorular ise çoğunlukla kıyametin vakti, alametleri ve vuku' şekliyle ilgilidir.

Kıyametin vaktiyle, alametleri ve şekliyle ilgili sorular şu ifadelerle gelmiştir:

“Kıyamete az mı kaldı?” (10, K, İHL, İ), “Kıyamet ne zaman gerçekleşecek?” (10, K, AL, K), “İnternette kıyametin 2038 yılında kopacağını okudum. Çok korktum. Doğru olabilir mi?” (10, K, AL, K), “Kıyamet'in akşam vakti kopacağı söyleniyor ama

her yerde akşam aynı vakitte olmuyor?" (SM, Öğr.), "Kıyamet çok yakın gibi geliyor. Sanki biz bir iş sahibi olamadan kopacakmış gibi. Kıyamet alametleri ve kıyametin ne zaman kopacağıyla ilgili ayrıntılı bilgi verebilir misiniz?" (10, K, AL, K)

"Kıyamet günü nasıl olacak?" (10, K, İHL, H), "Kıyamet gününün tam olarak nasıl olacağı?" (10, AL, K), "Kıyamet gününün olduğunu nasıl anlayacağız?" (10, AL, K), "Kur'an-ı Kerim'de kıyamet gününün nasıl olacağına dair ayetler var mıdır?" (10, K, AL, K), "Kıyamet zamanında hiç Müslüman kalmayacak mı?" (10, K, İHL, H), "Müslümanlar kıyamet anını görecekler mi?" (10, K, İHL, H)

"Kıyamet alametleri var mıdır?" (10, K, İHL, İ), "Kıyamet alametleri nelerdir?" (10, K, İHL, H), "Kıyamet alametleri nelerdir ve hangileri gerçekleşti?" (10, K, İHL, H), "Kıyamet alametleri gerçekten oluyor mu?" (10, K, İHL, H), "Kıyamet alametlerinin çoğu gerçekleşti mi?" (10, K, İHL, H), "Yecüc-Mecüc olayı gerçekten olacak mı?" (10, K, İHL, H), "Yecüc-Mecüc nedir?" (10, K, İHL, H), "Yecüc-Mecüc olayı nedir?" (10, K, İHL, H), "Hz İsa tekrar yeryüzüne gelecekse son peygamber o olmaz mı?" (SM, Öğr.), "Kıyamet günü Dabbe denilen kişi gelip bizi yoldan çıkaracak mı?" (10, K, AL, K), "Kıyamet yıllar sürecekmış küçük alametlerin çoğu gerçekleşmiş. Biz kıyametin geleceği günden korkarken çoktandır kıyameti yaşıyor muyduk? Dünyada yaşanan son durumlar, Avustralya yangını mesela Kur'an'da geçen bulunduğu bir ayet vardı, Onların develeri katletmesinden sonra kendi sularını kendileri tükettiler, o ayette develere zarar vereni büyük bir azap bekler tüm dünyada son olaylar onun azabı olabilir mi?" (10, K, AL, K), "Kıyamet koptuğunda tüm evren mi yok olacak" (SM, Öğr.), "Kıyamet günü yeraltı çöktüğü zaman biz ölecek miyiz? Ya da her yer çöktüğünde taş üstünde taş kalmadığında biz ne olacağız?" (10, K, AL, K), "Allah kıyamette tüm melekleri de yok edecek İsrail'i 2. Sur için tekrar diriltecekse neden öldürüyor?" (SM, Öğr.), "Kıyamet günü herkes sırayla mı hesaba çekilecektir?" (10, K, İHL, İ)

1.11. Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret

Ölüm sonrası hayata (ahirete) iman İslam'da inanılması zorunlu esaslardandır. Bahadır (1994, s. 141), ergenlerin ahiret günü ve ölümden sonra dirilişle alakalı şüphe oranını %9,6 olarak bulmuştur. Kalfa (2019, s. 71)'nın lise döneminde inanç problem

alanları ve dini şüphe konusunda yaptığı bir araştırmada ise ahiret, kıyamet ve cennete kimlerin gideceğine dair soruların en çok sorulan sorulardan olduğu görülmektedir. Konunun gaybi alana dair olması ve konu hakkındaki rivayet çeşitliliği bu ilginin temel sebepleri olarak sayılabilir. Diğer yandan ölümden sonraki hayatın, birden fazla alt başlık barındırmasının da soru sayısına etki etmiştir

Araştırmamızda *İnanç ve İman Konularıyla İlgili Bulguları* oluşturan 417 sorudan 118'i (%28,3) ölüm ve sonrasıyla ilgilidir. Daha önce de ifade edildiği gibi, ortaya çıkan bu oranda ahiret hayatının birden çok konu başlığı içermesi etkilidir. Bu konu başlıkları altındaki soru dağılımı Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret

	N	%
<i>Ölüm Anı ve Sonrası</i>	37	%8,9
<i>Kabir Hayatı ve Diriliş</i>	18	%4,3
<i>Hesap ve İmtihan</i>	22	%5,3
<i>Cennet-Cehennem</i>	41	%9,8
<i>Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret Toplam</i>	118	%28,3

1.11.1. Ölüm Anı ve Sonrası

Bu konuda sorulan soruların daha çok ölüm esnasında ve sonraki süreçte yaşananlara, ahirete ve oradaki hayatın mahiyetine dair ve genellikle bir şüphenin sonucunda değil bilgi eksikliği hissi ile sorulduğu anlaşılmaktadır.

"Öldüğümüzü anlayacak mıyız?" (10, AL, K), "Öldüğümüz an öldüğümüzü nasıl anlarız?" (10, AL, K), "İnsanlar ölecekleri zaman Azrail'i görüyorlarsa neden hiç çığlık atmıyorlar?" (10, K, AL, K), "Azrail canımızı alırken canımız yanacak mı?" (10, K, AL, K), "İnsan öldüğü zaman ruhu nerede olacak?" (10, K, İHL, H)

"Ölümden sonraki hayatta neler olacak? Düşününce aklıma sığmıyor." (10, K, İHL, H), "Öldükten sonra sonsuza kadar cennet-cehennemde mi yaşayacağız yoksa yok olup gidecek miyiz?" (10, AL, K), "Ölümden sonrasıyla ilgili kıssalar anlatılıyor, bu bilgilere nasıl ulaşıyor ya da bunlar uydurma mı?" (10, K, İHL, H), "Ölen bir kişi

kendinin öldüğünü ya da ölen kişinin cenazesine gelenleri görebilir mi?" (10, K, AL, K), "Ölümden sonraki hayatta önce hangi amele bakılacak?" (10, AL, K), "Dünyadaki işlerimiz din hariç ahirete ne kadar vesile?" (10, E, AL, K)

"Ahiret hayatı nasıldır?" (10, AL, K), "Ahiret hayatını detaylıca bilmek istiyorum." (10, K, AL, K), "Ahiret hayatının da bir sonu var mıdır?" (10, AL, K), "Ahiret nasıl bir yer, ahirette neler olacak?" (10, K, İHL, H), "Ahiret hayatında hiç mi sıkılmayacağız?" (10, K, İHL, H)

"Biz öldükten sonra Allah bize görünecek mi?" (10, AL, K), "Allah'ı ahirette ya da cennette göreceğiz mi?" (10, K, İHL, H), "Peygamber efendimizi kimler görebilecek?" (10, AL, K), "Öldükten sonra peygamberimizi göreceğiz mi?" (10, K, İHL, H),

"Ahirette ruhani varlıkları göreceğiz mi?" (10, K, İHL, H), "Ruhani varlıklarla ahirette konuşabilecek mi?" (10, K, İHL, H)

"Ölenler bizim yaptığımızı görür mü?" (10, E, AL, K), "Ahirette bu dünyada tanıdığımız insanları göreceğiz mi?" (11, E, İHL, İ), "Öldükten sonra anne-babamızı görebilecek miyiz veya onlarla beraber olabilecek miyiz?" (10, K, İHL, H), "Anne babamız bizi ahirette yanlarına çağırabilecekler mi?" (10, E, AL, K), "Anne ve babamız ölünce ahirette bizim yaptıklarımızı öğrenecekler mi?" (10, E, AL, K), "Anne ve babamız ahirette bizim günahlarımızı öğrenecekler mi?" (10, E, AL, K)

"Ahirette kul hakkını nasıl öderiz?" (11, E, İHL, İ), "Bu dünyadan ayrılırken mi yoksa ahirette mi birine hakkımızı helal edip etmediğimizin kararını vereceğiz?" (10, K, İHL, H)

"Peygamber efendimiz ahirette hangi özelliğe sahip insanlara yardım edecek?" (10, K, İHL, H), "Gayri Müslimlere ahiret hayatında ne olacak?" (10, K, İHL, H), "Ahirette cinsiyet durumu olacak mı olacak ise eşcinsellerin hali nedir?" (SM, Öğr.), "Ölen bebeklerin ahiretteki durumu ne olacak onlar da mı 25-30 yaşlarında olacak. Bizim ergenliğe girmediklerimiz için günahlarımız yazılmıyorsa yaptığımız iyi işlere de sevap yazılmıyor mu?" (SM, Öğr.)

1.11.2. Kabir Hayatı ve Diriliş

Kabir hayatı, insanın ölümüyle birlikte başlayıp tekrar dirilişle son bulacak olan geçici bir hayattır. Dünya ile ahiret arasındaki ‘engel’ anlamında berzah hayatı da denmiştir (Toprak, 2001, s. 37-38). Ölüm sonrasında ilgili bazı sorular özellikle kabir hayatıyla ve dirilişle alakalı olarak gelmiştir. Kabir hayatıyla ilgili şüphelerin ortaya çıkışında, neden ve nasıl var olduğuna dair veya ölenlerin buradaki durumlarına yönelik konuların etkili olduğu görülmektedir:

"Kabir hayatı var mı?" (11, K, AL, Ç), *"Gömüldüğümüzde başımıza neler gelecek?"* (10, AL, K)

"Kabir azabı nedir?" (10, K, İHL, H), *"Kabir azabı nasıl olacak?"* (10, K, İHL, H), *"Kabir azabı nasıl çekilir?"* (10, K, AL, K), *"Kabir hayatı nasıl geçer, kabir azabı nasıl olur?"* (10, K, AL, K), *"Kabir azabı kıyamette mi yoksa öldüğümüz an mı görülür?"* (10, K, İHL, İ), *"Kabir azabı neden var? Cehennemdeki azap yok mu?"* (11, E, AL, K)

"Öldükten sonra canlı olan ruhumuzu mu yoksa kabirdeki cesedimizi mi hissedeceğiz?" (10, K, İHL, H), *"Ölen kişiler mezar başında ağlayanları, konuşanları ve dua edenleri görürler mi duyarlar mı?"* (10, K, İHL, H), *"Mezarlık ziyaretinde dua edeceğimiz kişinin ayakucunda durup dua ettiğimizde bizi gördüklerini söylüyorlar, onlar öyle olduğu ve kemiği bile toprağın altında kalmadığı halde bizim geldiğimizi dua ettiğimizi görebiliyorlar mı?"* (10, K, AL, K), *"Mezarda yatarken yılanların, böceklerin soktuğunu anlayacak mıyız?"* (10, K, AL, K). *"Herkes mezarlıktan gittiğinde, imam ölen kişiye ne diyor?"* (10, K, AL, K)

"Madem kıyamet günü mahşer meydanında toplanacak ve cennete cehenneme gidecekler, o gün belli olacak, peki şuan ölenler nerede ne yapıyor?" (10, AL, K), *"Hz. Âdem döneminde ölen kişi ile sonradan öle kişinin kabir süresi arasındaki fark nasıl olacak? Biri çok uzun biri kısa. Kıyamette ölenler kabir hayatı yaşamayacak mı?"* (SM, Öğr.)

Ölüm sonrası hayatla ilgili sorgulanan bir diğer şüphe konusu ise sebebi, mahiyeti ve kapsamı bağlamında diriliştir:

"Öldükten sonra diriltileceksek neden ölüyoruz?" (10, K, İHL, İ), "Öldükten sonra dirileceğimizi biliyorsak niçin ölüyoruz?" (11, E, İHL, İ), "Ahiretteki diriliş gününde ilk elbisenin Hz İbrahim'e giydirileceği doğru mudur? Elbise giyilecekse aynı et ve kemiğe bürünmüş vaziyette mi diriltilmiş olacağız" (SM, Öğr.), "Hayvanların ruhu var mıdır? Ahirette tekrar diriltilecekler mi? Diriltileceklerse görevleri ne olacak veya diriltilmeyeceklerse yok olacaklar mı? Asıl yerleri Araf mı olacak?" (SM, Öğr.)

1.11.3. Hesap ve İmtihan

Sözlükte "güç, direnme, dayanışma gerektiren, sonucunda deneyim kazandıran zor bir durum" anlamlarına gelen imtihan kavramı İslam'da insanın bu dünya hayatında karşılaşacağı durumları ifade etmek için kullanılmaktadır (Kur'an-ı Kerim, 2:155). Çetin (2016, s. 783), Kur'an'da imtihan olgusunun *imtihan, musibet, fitne, bela* gibi çeşitli ifadelerle anlatıldığını aktarmaktadır. İmtihan kavramını ise kişinin eylem-söylem tutarlılığının bir anlamda imtihana tabi tutulması, yani samimiyetinin test edilmesi şeklinde açıklayan yazar, yaygın kanının aksine insanın fakirlik, hastalık, ölüm, mal kaybı gibi sıkıntılarla olduğu kadar zenginlik, evlat, huzur gibi insana hoş gelen şeylerle de imtihan edildiğini vurgulamaktadır. Hesap ve imtihan konularında gelen sorular şu şekildedir:

"Neden imtihan var?" (Öğr), "Allah insanları neden yaratıp neden sınıyor?" (11, K, AL, K), "Dünyaya gelmeyi biz seçmediğimiz halde neden ödüllendirilip cezalandırılıyor?" (10, K, AL, K), "Neden cennete girmek veya cehenneme girmemek için bu kadar uğraşıyoruz? Bu dünyaya isteyerek gelmedik sonuçta." (10, K, AL, İ)

"Allah varsa ve her şeyi biliyorsa neden bizi sınıyor?" (11, E, İHL, İ), Allah her şeyi biliyorsa neden bizi sınıyor?" (10, K, İHL, İ), "Allah bizim cennete veya cehenneme gideceğimizi biliyorsa neden bizi imtihan ediyor?" (10, K, İHL, İ), "Kimin cennete kimin cehenneme gideceği belliyse Allah insanları neden imtihan ediyor?" (SM, Öğr.), "Madem Allah bizim cennet veya cehenneme gideceğimizi biliyor. O zaman

neden bizi imtihana tabi tutuyor?" (10, AL, K), "Allah bizim cennete veya cehenneme gideceğimizi biliyor, neden bizi imtihan ediyor?" (10, K, İHL, İ)

"Neden imtihan ediliyoruz. Direkt cennete gidelim oraya gidenler zaten kötülük yapmaz, kötü insanlar da olmaz." (10, AL, K) "Neden herkesin imtihanı ve sınavı farklı? Neden herkes farklı sınanıyor?"(10, K, AL, K), "Allah neden nefsimize uymamıza izin veriyor?" (10, K, İHL, İ), "Biz insanlar yanlış yapıyorsak Allah neden bizi sınıyor?" (10, K, İHL, İ), "Bu dünya sadece insanlar (sınamaya) tabi tutuluyor. Neden sınav olanlar hayvanlar ve bitkiler değil de sadece insanlar ve Allah'ın izin verdiği varlıklar?" (10, K, İHL, H)

İmtihan olgusuna dair sorulan sorular özellikle Allah'ın ilmi bağlamında ve insan iradesi olmaksızın imtihana tabi olmasının nedenine yönelik olarak gelmiştir. Bunun dışında imtihanın farklı şekillerde olması, Allah'ın insana nefesine uyup uymama konusunda verdiği serbestlik, imtihanın muhatabı gibi meselelerin de merak konusu olduğu görülmektedir.

Sözlükte 'hesap etmek, saymak' anlamlarına gelen İslam'daki hesap kavramı, terim olarak 'dinen yükümlülüğü bulunan insanların, dünyada yapıp ettikleri sebebiyle ahirette hesaba çekilmelerini ifade eden ahiret safhalarından biri' şeklinde ifade edilmektedir (Yüksel, 1998, s. 240). Hesap ya da sorgu konusunda gelen soruların daha çok ne şekilde olacağıyla ilgili olduğu görülmektedir:

"Hz. Âdem ve Hz. Havva yüzünden mi sınava tabi tutuluyoruz? (10, AL, K) "Öldükten sonra hemen sorguya çekilecek miyiz?" (10, AL, K), "Ölüler akşam namazından hemen sonra sorguya çekiliyor mu yoksa sorgu her vakitte olur mu?" (10, K, AL, K), "Melekler biz öldükten sonra hemen mi yoksa herkes öldükten sonra mı sorguya çekecek?" (10, K, İHL, H)

"Sorguya çekilirken melekleri anlayabilecek miyiz ya da onla bizi anlayabilecekler mi?" (SM, Öğr.), "70 yaşında ölen biriyle 20 yaşında ölen birinin hesabı nasıl yapılacaktır? Hangisi daha günahkârdır?" (10, K, İHL, İ), "Din hakkındaki

çoğu soruyu bilmiyorum. Herkes dalga geçer diye de söyleyemiyorum. O sorular ahirette de çıkacak, korkuyorum, nasıl öğreneceğim ne yapmalıyım?" (10, K, AL, K).

1.11.4.Cennet- Cehennem

Sözlükte ‘bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe’ anlamına gelen cennet kelimesi, terim olarak ‘dini inanışlarda inananların öldükten ve kıyametten sonra mükâfat olarak sonsuz mutluluk içinde yaşayacakları yer’ anlamında kullanılmaktadır (Şahin, 1993, s. 374). Bunun zıttı olan cehennem ise “inkârcıların ve günahkârların ahirette cezalandırılacakları yer” anlamını içermektedir. (Harman, 1993, s. 225). Cennet ve cehenneme dair gelen soruların bir kısmı bunların mahiyetine ve içerdikleri şeylere dairdir:

"Cennet, cehennem, kıyametten sonraki hayat nasıldır?"(10, AL, K), *"Cennet ve cehennem şimdi var mı yoksa kıyametten sonra mı kurulacak?"* (SM, Öğr.), *"Cennet cehennem henüz yok ise peygamberimiz miraçta nasıl cehennem ve cenneti gördü? Ve cennet ve cehennem dünya üzerinde mi kurulacak yoksa başka yerde mi?"* (SM, Öğr.), *"Cennet ve cehennem nasıl ayrılmıştır?"*(11, AL, K), *"İnsanlığın tek amacı ömrünü boşa geçirmekse neden cennet cehennem var?"* (10, E, AL, K)

"Cehennem tam olarak nasıl bir yer?" (10, K, İHL, H), *"Cehennem azapları nasıl, cehenneme giden biri hangi azapları görecektir?"* (10, K, İHL, H), *"Cennet sonsuz mudur?"* (10, K, İHL, H), *"Cennet ve cehenneme gittikten sonra başka bir evren yaratılacak mı?"* (SM, Öğr.), *" Cennetin bölümleri var mı? Varsa neye göre o bölümlere gireceğiz?"* (10, AL, K), *"Cennette huriler meselesi tam olarak nedir?"* (Öğr.), *"Cennette bir yediğimizin bir daha olmaması gerçek mi ?"* (10, K, İHL, H), *"Cehennemden cennete giden biri cehennemden geldiği anlaşılabilecek mi?"* (10, AL, K) *"Cennette canımızın sıkılması gibi bir şey var mı?"* (11, E, İHL, İ), *"Cennette her istediğimiz olacak, çalışmayacaksa canımız sıkılmayacak mı?"* (SM, Öğr.).

Sorulardan bir kısmı ise sınırlı hayat-sınırsız ceza konusuna yöneliktir:

"Sınırlı bir ömrümüz varken bu süre zarfında inkâr edenlerden olsak Allah bizi niye sonsuz cehenneme koyuyor?" (SM, Öğr.), *"Atmış yıllık ömre ebedi cehennem*

revâ mı?" (SM, Öğr.), "Allah o kadar merhametliyse neden ateistleri cehenneme atıyor veya neden ille de kendisinin tanınmasını istiyor?" (SM, Öğr.), "Eğer Allah kullarını çok seviyorsa neden dünyaya gönderip sonrasında onları atmak için cennet ve cehennemî yarattı." (10, K, AL, İ)

Cennet ve cehenneme dair bir başka soru grubu ise buralara kimlerin gireceğiyle ilgilidir. Bu sorular Müslümanların ibadetleri veya kötü davranışları, gayrimüslimlerin iyi davranışları, fetret ehli olarak nitelenen insanların durumları ve hayvanların durumları bağlamlarında sorulmaktadır:

"Tüm peygamberler cennete girecek mi?" (10, K, İHL, H), "İbadet etmeyen Müslümanlar da cennete gidebilecek mi" (10, K, AL, S), "Çok küçük bir günah işlese bile mi cehennemde yanacağız?" (10, K, İHL, İ), "Çok büyük bir günahımız olsa, ama sevaplarımız daha fazla olsa yine de cehenneme gider miyiz?" (10, K, İHL, H), "Cennette kişi sevdiği ile beraber olacaksa ve istediğimiz kişi cehennemde biz de cennette isek istediğimiz anda yanımızda gelecek mi?" (SM, Öğr.), "Ben cennette, anne-babam cehennemde ise cennette her istediğimiz gerçekleşeceğine göre anne-babamı yanıma aldırabilir miyim?" (SM, Öğr.), "Günümüzde dünyadan bile haberi olmayan, Kuran'dan haberdar olmayan biri cennet veya cehenneme gidebilir mi?" (10, AL, K)

"Hristiyanlar ve Yahudiler cennete girecek mi?" (10, K, İHL, İ), "Hakikat tek midir? Yahudiler ve Hristiyanlar neden cehennemlik?" (Öğr.), "Ronaldo Hristiyan olduğunu ancak peygamber efendimizi sevdiğini söylüyor. Ahiretteki durumu ne olur?" (SM, Öğr.), "Deistler Allah'a inandıkları için, yani "La ilahe illallah " dedikleri için cennete gideceklerini söylüyorlar, doğru mu?" (SM, Öğr.), "Ateistler cennete girecek mi?" (10, K, İHL, İ), "Her Müslüman cennete gidecek mi? Eğer öyleyse neden sevap-günah var?" (10, K, İHL, H)

"Neden Müslümanların dışında hiç kimse cennete giremez?" (Öğr.), "İyi Hristiyan ebedi cehennemde, kötü Müslüman cezası sonrası ebedi cennette nedeni ne?" (SM, Öğr.), "Günahkâr bir Müslüman ebedi cehennemde mi yanacak yoksa günahları kadar yandıktan sonra mı cennete gidecek?" (SM, Öğr.), "Müslümanım diyen biri iyi olmasa da cezasını çektikten sonra cennete girebilecek ama çok iyi bir ateist ebediyen

cehennemde mi kalacak?" (SM, Öğr.), "Müslüman olmayan ama hayatı boyunca iyilik yapan bir kişi cennete girebilir mi? mükâfatı var mıdır?" (10, AL, K)

"Hayvanlar öldüklerinde cennete mi gider?" (10, K, İHL, İ), "Cennette evcil kedimi de yanıma alabilir miyim? Kıyametten sonra hayvanlara ne olacak?" (SM, Öğr.)

1.12. Melek, Cin, Şeytan Gibi Varlıklar

Ergenlik döneminde sorgulanan melek, cin, şeytan gibi varlıklara dair sorular oldukça fazladır. Bahadır (1994, s. 141), ergenlikte dini şüphe ve tereddütlerle ilgili yaptığı araştırmada %33,5 ile en fazla bu konuda şüphe yaşandığını tespit etmiştir. Bu bulgunun nedenini Kula (2006, s. 70), bu tarz konuların günlük hayatta en fazla kullanılan kavramlar olmasına bağlamaktadır. Yazara göre özellikle dini istismar kapısı haline gelen cin çağırma, cin çıkarma gibi seanslar sebebiyle bu konular gençlerin zihninde bir merak ve şüphe konusu oluşturmaktadır.

Lise düzeyinde öğretmenlik yapan bir araştırmacı olarak yaptığımız gözlem ve görüşmelerde ise bu merakın temelinde yerli korku filmlerinde çoğunlukla bu konuların işlenmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dini motifler barındıran bu senaryolar, bu tarz konulardaki bilgisi kulaktan dolma şeklinde nitelenebilecek düzeyde olan kişilerde oldukça fazla bilgi kirliliğine sebep olmaktadır. Bu sebeple dini çağrışım yapan bazı öğeler veya isimler kullanılarak yazılan senaryolar, ergenler tarafından ya tamamen gerçek olarak algılanıp korkuya; ya da tamamen saçmalık olarak görülüp inkâra neden olmaktadır. Bu konuda özellikle din eğitimi verenlerin, din istismarının veya gereksiz korkuların önüne geçecek şekilde sahih bilgilerle öğrencilerin kafa karışıklıklarını gidermeleri oldukça elzemdir. Araştırmamızda *İnanç ve İman Konularıyla İlgili Bulguların* %12,7'sini bu konuya dair sorular oluşturmaktadır. Bu oran konuyu inançla ilgili en fazla şüphe ve sorgulama yaşanan üçüncü konu haline getirmiştir. Bulgular üç başlık altında ele alınmaktadır. (Ayrıntılı soru dağılımı için bkz. Tablo 5)

Tablo 5: Melek, Cin ve Şeytan Gibi Varlıklar

	N	%
<i>Melekler</i>	10	%2,4
<i>Cin</i>	29	%7,0
<i>Şeytan</i>	14	%3,4
<i>Melek, Cin ve Şeytan Gibi Varlıklar Toplam</i>	53	%12,7

1.12.1. Melekler

Meleklerle ilgili genellikle meleklerin neden var oldukları, nerede nasıl yaşadıkları, görevleri ve insanlar tarafından görülebilir olup olmadıkları merak ve sorgulama konusu olmaktadır:

"Meleklerle niçin ihtiyacımız var ?" (11, E, İHL, İ), "Allah var melek var, onlar nerede yaşıyorlar ahiret nerede?" (SM, Öğr.), "Herkes aynı melek mi bakıyor?" (10, AL, K), "Melekler ölür mü nasıl çoğalırlar?" (SM, Öğr.), "Cebrail'in görevi bitti mi? İsrail kıyamete kadar boş boş bekleyecek mi?" (SM, Öğr.), "Şeytan melek mi, meleklerin iradesi yoksa nasıl Âdem'in yaratılmasına karşı koydu?" (SM, Öğr.)

"Melekleri (rüyada dâhil) görme şansımız var mı?" (10, K, İHL, İ), "Ruhani varlıkları neden göremiyoruz?" (10, K, İHL, H), "Metafizik âlemini görebilme imkânımız var mıdır?" (10, AL, K)

Ayrıca Allah'ın sıfatları bağlamında ele alınan, meleklerin bir ihtiyaç sebebiyle yaratılıp yaratılmaması meselesine dair sorular da bu başlık altında değerlendirilebilir.

1.12.2. Cinler

Cinlerle ilgili ise neden var oldukları, mahiyetlerinin, yaşantılarının nasıl olduğu, insanlara zarar verip veremeyecekleri, insanlarla herhangi bir şekilde iletişime geçme durumları, insanlar tarafından görülememelerinin nedeni, kendilerine peygamber gönderilip gönderilmediği, insanlar gibi imtihan edilme nedenleri gibi konular merak ve sorgulama sebebi olmaktadır:

"Cinler hakkında bilgiler nelerdir?"(10, K, İHL, H), "Cinler var mıdır?"(10, AL, K), "Cinlerin rengi hangi renktir?" (10, AL, K), "Cin gerçekten çağırılır mı böyle bir şey var mı?" (SM, Öğr.), "Cinlerin Müslümanları var mıdır?" (10, K, İHL, H), "Cinler gerçekten namaz kılıyor mu?" (10, K, İHL, H), "Cinler insana âşık olur mu?" (10, K, İHL, H), "Cinlerin insanlarla evlenebileceği doğru mu ?" (10, K, İHL, H), "Cinler âlemindeki cinlere de şeytan musallat olabiliyor mu?" (10, K, İHL, H), "Cinler bize görünmüyor. Onlar neden zararlı varlıklar, biz onlardan neden korkuyoruz?"(10, AL, K), "Cinler bize musallat olur mu?" (11, K, AL, K), "Gerçekten çarpılmak diye bir şey var mı?" (10, K, İHL, H), "Cinlerin musallat olması gerçekten var mıdır?" (10, K, İHL, İ),

"Cinlerin olduğu söyleniyor, peki biz neden onları göremiyoruz?"(10, AL, K), "Cinler de insan gibi doğup yaşayıp ölen varlıklar ise neden göremiyoruz?"(10, AL, K), "Neden cinler bizi görebiliyorken biz onları göremiyoruz. Hâlbuki insanlar cinlerden daha üstün?" (10, K, İHL, H), "Cinler bize neden görünmüyor, göz perdemiz olmasaydı görür müydük?"(10, AL, K), "Cinleri ne gibi durumlarda görebiliriz?"(10, K, AL, K), "Siz din hocasıysanız cinlerle iletişim kurabiliyor musunuz?" (SM, Öğr.), "Hayvanlar nasıl cinleri görüyor?" (10, AL, K).

"Allah cinleri neden görünmez yaptı?"(10, AL, K), "Biz cinlere musallat olmuyoruz onları göremiyoruz, onlar bizi görüp musallat olabiliyor, neden? Allah onlara neden böyle bir yetenek vermiştir?" (10, AL, K) "Cinlerin bizi görebilmesi ama bizim onları göremiyor oluşumuz adaletsiz bir sistem değil mi?" (10, K, AL, K), "Allah'ın izni olmadan cinler insanlara musallat olamıyor. İnsanlara musallat olan cinler de var o zaman Allah cinlerin insanlara musallat olmasına izin mi veriyor? Neden versin?" (10, AL, K), "Cinler bize musallat olup günah işlettiğinde kötülük yaptırdığında bize günah yazılır mı?" (10, AL, K)

"Cinlere de bir haberci gelmiş midir, peygamber efendimiz dışında?" (10, AL, K), "Hz. Muhammed insanların ve cinlerin peygamberiyse ondan önce cinlere peygamber olarak kim gönderilmiştir." (SM, Öğr.), "İnsanları anladık da cinler neden

imtihan ediliyor? Yani Hz. Âdem'i kandırmış şeytan, mühlet ona göre verilmiş cinler ne yapmış?" (SM, Öğr.)

1.12.3.Şeytan

Şeytana dair soruların; şeytanın varlık nedeni, insanlar tarafından görülüp görülemeyeceği, Allah'ı bilip tanıyorken isyan etmesinin nedeni, Allah'ın onun isyanına neden izin verdiği, var olmaması durumunda insanın hayatında ne gibi bir değişiklik olacağı gibi konuların yanında geceleri mezarlıkta dolaşıp dolaşmadığı gibi daha çok halk inanışlarından kaynaklanan sorgulamalardan oluştuğu anlaşılmaktadır:

"Allah neden şeytani yarattı?" (11, E, İHL, İ), "İnsanlar şeytani görebilir mi?" (10, K, İHL, İ), "Her günahın bir şeytani var mıdır?" (10, K, İHL, İ), "Şeytan var olmasaydı dünyada ne gibi zorluklar ve nefis mücadelesi altında kalırdık?" (11, E, İHL, İ)

"Şeytan meselesi. Sonu ne olacak? Allah onun isyan edeceğini biliyordu o halde neden yaratıldı?" (SM, Öğr.), "Şeytan her şeyi bildiği halde neden Allah'a karşı çıktı?" (10, K, İHL, İ), "Şeytan neden Allah'ı gördüğü ve onun doğru yol olduğunu bildiği halde kötülük yapıyor?" (10, AL, K), "Şeytan melek mi, meleklerin iradesi yoksa nasıl Âdem'in yaratılmasına karşı koydu?" (SM, Öğr.), "Şeytan secde etmediği için cennetten kovulduysa ve sonra tekrar nasıl cennete girip Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı yasak meyveye yaklaşmaları konusunda kandırdı?" (SM, Öğr.)

"Şeytan melek değil mi? Allah istese yok edemez mi?" (10, AL, K), "Allah'ın her şeye gücü yeter, peki neden şeytana insanların daha üstün olduğunu kanıtlamaya çalışıyor direkt şeytanın gönlüne bunu yerleştirmiyor? Neden şeytani cezalandırmayıp ona süre tanıyor?" (10, K, AL, K), "Allah kullarını seviyor onlara karşı merhametli o halde şeytana neden süre verdi?" (SM, Öğr.)

"Mezarlıktan özellikle de geceleri sesler geldiği doğru mudur? Geliyorsa neden geliyor? Şeytan geceleri gerçekten mezarlıkta mı geziyor?" (10, K, İHL, H)

2. İBADET, DİNİ HÜKÜM VE KAVRAMLARLA İLGİLİ BULGULAR

Dini hayat çeşitli boyutlardan oluşmaktadır. Charles Glock'un dindarlığın boyutlarından biri olarak ifade ettiği ibadet boyutu da bunlardan birisidir (Köse & Ayten, 2012, s. 110). İbadet, kişinin inandığı esaslara uygun bir şekilde hareket etmesi, dinde samimiyet derecesini ortaya koyması, diğer bir ifadeyle inancını fiile dökmesi ve bu şekilde bir kişilik bütünlüğü oluşturması sürecidir (Şentürk, 2009, s. 40-44; Yavuz, 2013, s. 214-215). Bu nedenle ibadet, dini yaşayışta inançtan sonraki en önemli mesele haline gelmektedir. İbadet ve dini yaşayışın böyle bir öneme sahip olması, doğal olarak bu konuyla ilgili soru, sorgulama ve şüphelerin de miktarının artmasına neden olmaktadır. Ergenlik döneminde dini şüphelerle ilgili çalışmasında Bahadır (1994, s. 141), dini yaşayışın bir yansıması sayılabilecek sevap-günah meselesi ile ilgili şüpheleri bulunanların oranını %15,6 olarak saptamıştır. Bu oran, sevap-günah konusunu araştırmanın en fazla şüphe edilen ikinci konusu haline getirmektedir. Osmani (2014, s. 154) 'nin Makedonya örneğinde yaptığı ve gençlerde dini şüphelerin kaynaklarını araştırdığı çalışmasında ise bu konunun oranının %3,1 ile dokuzuncu sıraya kadar gerilediği görülmektedir.

Bu başlık altında ele alınacak ibadet, dini hüküm ve kavramlarla ilgili bulgular ibadetlere, çeşitli konulardaki dini hükümlere, hadislere ve ayetlere dair şüphe ve sorgulamalardan oluşmaktadır. Dini hayatın hem ibadet hem bilgi hem de etki boyutlarına örnek teşkil edebilen bu konular, araştırmamızda elde edilen soruların %20,7'sinin içeriğini oluşturmaktadır. Bu oran, bu başlığı en fazla soru gelen ikinci ana başlık haline getirerek, alandaki benzer araştırmaların oranlarıyla paralel bir sonuç elde edildiğini göstermektedir.

Bununla birlikte bu bölüm, yukarıda da izah edildiği üzere, sadece sevap-günah sorularından ibaret değildir. Hadislere, ayetlere, genel olarak ibadet olgusuna ve özel olarak çeşitli ibadetlere dair sorular ile Kuran'ın üslubu ve bazı kavramlarına dair sorular bu ana tema altında yer almaktadır.

Tablo 6: İbadet, Dini Hüküm ve Kavramlarla İlgili Bulgular

	N	%
Dini Hükümler	64	%41,3
İbadet Hayatı	62	%40
Kuranın Üslubu ve Kavramları	26	%16,8
Hadisler	3	%1,9
Toplam	155	100,0%

İbadet, Dini Hüküm ve Kavramlarla İlgili Bulgular teması altında ele alınan soruların içerikleri dini hükümler, ibadet hayatı, Kur'an'ın üslubu ve bazı kavramları ile hadislerle ilgilidir. Tablo 6'daki dağılıma bakıldığında *Dini Hükümler* %41,3, *İbadet Hayatı* %40, *Kur'an'ın Üslubu ve Kavramları* %16,8 ve *Hadisler* %1,9 şeklinde bir sıralama olduğu görülmektedir. Bu alt temalardaki bulgular ilgili başlıklar altında sırasıyla ele alınacaktır.

2.1. Dini Hükümler

Din, insan fiillerini serbest bırakması ve yasaklaması ya da emretmesi, teşvik etmesi ve hoş görmemesi gibi açılardan tasniflemektedir. İnsan hayatının tamamını etkileyen bu tasnifler ise insanlar için temel bir şüphe ve sorgulama alanı haline gelmektedir. Bahadır (1994, s. 143), %15,6 ile günah- sevap konusunu dini şüphe tereddüt konularının ikinci sırasında yer aldığını ortaya koymuştur. Dini hükümlerle ilgili olan toplamda 64 soru, *günah- sevap*, *helal-haram* ifadeleriyle veya bu iki kalıp ifade dışında bazı konuların dini açıdan durumunun sorgulandığı sorulardan oluşmaktadır.

Günah ve sevap ifadesinin kullanıldığı sorular öncelikle bu iki kavramın mahiyetine, daha sonra merak edilen bazı hal ve hareketlerin dinen karşılığına dair gelmiştir:

"İnsanlar neden günah işler?" (10, AL, K), *"Sevap ve günah eşit olursa nereye gideriz?"* (10, AL, K), *"Ergenliğe girmeden işlenen günahlar sadece anne-babaya mı*

yazılır?"(10, K, İHL, H), "Ders çalışırken Allah'ı düşünürsek sevap kazanabilir miyiz?" (10, AL, K)

"Allah'ın affetmediği günah var mıdır? Varsa nelerdir?" (10, K, İHL, H), "Allah'ın affetmeyeceği, asla telafisi olmayan en büyük şey ya da şeyler nelerdir?" (11, K, AL, K), "Kuran'da bazı günahların cezası açıkça söylenmiş. O insan ne kadar iyilik yaparsa yapsın ne kadar dinine bağlı olursa olsun o günahlardan birini yaparsa ahirette yine de o cezayı çeker mi ?" (10, K, İHL, H), "Doğum esnasında neden acı çekilir? Bu acıyı çekerken günahların silindiği doğru mu?" (10, K, İHL, H)

"Farkında olmadan işlediğimiz suçlar günah mı?" (11, K, AL, K), "İlahiyatçının işlediği günah ile normal insanın işlediği günahın cezası aynı mı olacak?" (SM, Öğr.)

"Oje sürmek günah mıdır?" (10, K, AL, K), "Satranç oynamak günah mı?" (11, K, AL, K), "Astral seyahat günah mı ?" (10, K, İHL, H), "Akşam saat 4'ten sonra mezarlığa girmek günah mı?"(10, K, AL, K), "Gereksiz hayaller günah mıdır?" (10, E, AL, K), "Gusül abdestimiz yokken saç, tırnak kesmek vb. şeyler günah mı?" (10, K, İHL, H), "İrkim dinimden önce gelir çünkü ırkım olmasa dinim olmazdı demek günah mı?" (10, E, AL, K), "Ailemizle bir tartışma yaşadığımızda onlara o anki sinirimizle kötü davranıp sonradan üzülürsek yine de günah olur mu?"(10, E, AL, K), "Aileyi terk edersek günah mı?"(11, E, AL, K), "Allah üzerinden yemin etmek günah mı?" (10, AL, K), "Dizilerde rol icabı dini karakterlerin oynanması günah mı?" (10, K, AL, K)

"Müslüman olmayan birisiyle evlenmek günah mıdır?" (10, K, İHL, H)"Tevrat veya İncil okumak günah mı?" (SM, Öğr.), "İslamiyet'e ters düşmeyen bir dine tapmak günah mı?"(11, E, AL, K), "Din değiştirmenin günahı nedir?" (11, K, AL, K), "Rüya içinde veya normalde içimizden küfretmek günah mıdır?" (10, E, AL, K), "Küfür etmenin günahı nasıldır?"(10, E, AL, K), "Kavga etmek günah mı?" (10, E, AL, K)

"Eşcinsel insanlar günah işlemiş oluyor mu? Sonuçta sevmek kalple yapılan bir eylem, doğuştan gelen bir şey neden günah? İnsanlar hemcinsini sevemez mi? (10,

K, AL, K), "İntihar eden kişinin ecelini de Allah belirlemiş olmuyor mu? İntihar etmek neden günah?" (SM, Öğr.), "Beddua etmek neden günahdır?" (10, AL, K)

"Parapsikoloji gerçekten var mı, varsa günah mı? Kuran'da 'âlemler' olarak bahsedilen konu parapsikolojiyle mi ilgili ve bunlarla ilgilenen kişiler büyüücü, falcı vs. olarak mı adlandırılır?" (10, K, AL, S)

"Peygamber efendimizin tipini bilmediğimizden korkuyordum. Cuma günleri de hayal edersek rüyamızda göreceğimiz söyleniyordu. Ben de o yüzden rüyamda görüp korkmamak için hayal etmemeye çalışıyordum. Bu günah mı?" (10, K, AL, K)

"Kapanmadığımız için her bir saç teli bize günah olarak yazılır mı?" (10, K, AL, K), "Tesettüre girme sebebi din olup, ama böyle daha güzel olur (yakışır) veya olmaz (yakışmaz) düşüncesi günah mıdır?" (10, AL, K), "Namazımızı kılsak, orucumuzu tutsak ama kapanmasak olur mu, günah mı?" (10, K, AL, K).

"Dinimi sorgularken, anlamaya çalışırken kuşkuya düşersen, bazı şeylerden şüphe duysam bu günah olur mu? Kitabımda yazan ama bana ters düşen bir şey olsa..." (11, K, MTL, İ).

"Dövme yaptırmak neden günah? Sonuçta çirkin görüntü ortaya çıkmıyor. Ayrıca iki yıl sonra sildirmek mümkün. Günah mı yoksa peygamber efendimiz lanet ettiği için mi yaptırmamamız gerekiyor? Ya da o kadar farzları terk ederken dövme yaptırıp yaptırmamayı neden sorguluyoruz? Farzlara nazaran dövmenin günahı daha mı azdır?" (SM, Öğr.)

Soruların içeriklerine bakıldığında daha çok güncel meselelerin öne çıktığı ve genellikle bu meselelerin hükümleri ile bu hükümlerin hikmetinin anlaşılma çalışıldığı görülmektedir. Dikkat çeken bir başka husus ise, günah sorularının yoğunluğunun aksine sevap konusunda çok fazla sorunun gelmemesidir. Sorulardaki ifadelerden hareketle bu sonuçlarla ilgili üç sebepten söz etmek mümkündür:

· Dinin sınırlarının öğrenilmeye çalışılması, günlük hayattaki fiillerin veya durumların dinen karşılığının merak edilmesi. Ergen, taşıdığı dini hassasiyet sebebiyle fiillerinin dinen yasak olup olmadığını öğrenmek istemektedir.

· Bazı fiillerin dini hükümlerinin mantığının kavramaya çalışılması. Ergenlik döneminde gelişen zihinsel becerilerin neticesinde neden-sonuç durumları üzerinde duran ergen, dini hükümlerin sebebini, yani hikmetini öğrenmeye çalışmaktadır.

· Toplumda yaygın bir hale gelen, din eğitiminde daha çok yasaklar üzerinden bir eğitim metoduna veya söylemine bağlı olarak, çoğunlukla yasak odaklı bir anlayışa sahip olunması. Zihninde bu söylemin yerleşmesi neticesinde ergen, dini meselelerde doğal olarak bir algıda seçicilik yaşamakta ve çoğunlukla yasaklarla ilgili merak ve şüphe yaşamaktadır.

Helal-haram soruları veya mekruh-caiz soruları ise günah-sevap sorularına göre oldukça az miktardadır.

"Alkol haram, sigara da haram mı?" (10, K, İHL, H), "Evlatlık bir erkek çocuğu aldığımız zaman erkeğin anne diye kabul ettiği kadına o çocuk haram mı?" (10, K, İHL, H), "Sinek kaydı tıraş olmanın ve bıyık bırakmanın haram olduğu iddia ediliyor doğrusu nedir?" (10, E, AL, K), "Bankaya bir miktar paramızı yatırıyoruz ve banka bizim paramızı kullandığı için bunun karşılığında bize bir miktar para veriyor (faiz) bu evimizi kiraya vermek gibi bir şey, peki ama neden bu para haram?" (11, K, FL, A)

"Tespah yoksa parmaklarla tespih niyetine çeksek mekruh mudur?" (11, K, AL, Ç), "Yılbaşı kutlamak caiz midir?" (10, K, İHL, H), "Müslüman olmayan kişi ile evlenmek caiz midir?" (11, E, AL, K)

Helal-haram ya da günah-sevap ifadesinin geçmediği, ancak dini açıdan durumlarının merak edilerek sorgulandığı konuları içeren bu sorular, ergenlik dönemindeki bireylerin gündemini görmek açısından önemlidir.

"Aklımızdan detaylı bir şekilde bir insan çizmek yaratmak yerine geçiyor mu?" (10, K, İHL, H), "Dindar bir kişilik ile resim, müzik, tiyatro bağlantısı nasıldır?" (Öğr)

"Bir insan bir şeyi çok istiyor ama o şey onun için hayırlı değil. Bunu nasıl anlar?" (10, K, AL, K), "Birine nazar değip değmediğini nasıl anlarız? Eğer kişide nazar varsa ne yapılmalıdır?" (10, K, İHL, H)

"Astral seyahatin dindeki yeri nedir?" (SM, Öğr.), "Göz çakrası nedir? Araştırdığımda bu çakra ibadetle, zikirle, yoga gibi faaliyetlerle açılıyormuş. Eğer açılırsa cinleri görüp duyabilirmişiz. Ya da insanların auralarını görüp kişiliklerini tahmin edebilirmişiz. Bu çakra bazı yerlerde gönül gözü olarak geçiyor. Beynimizde epifiz bezi varmış, bu bez küçük ve beynimizin ortasında yer alan bir şey. Bu bezin aktif hale getirilmesi durumunda 3. Göz çakrası açılacağı düşüncesi var, doğru mu?" (10, K, İHL, H), "Önceki yaşam diye bir şey var mıdır?" (10, AL, K)

"Bazı rüyaların Rahmani, bazılarının şeytani olduğu söyleniyor doğru mu?" (10, K, İHL, H), "Rüya tabirlerini neye dayanarak yapabiliriz? Sonuçta rüya tabiri yapabilen tek kişi Hz. Yusuf'tu. Rüyamda ne gördüğümü, ne anlama geldiğini nasıl bilebilirim?" (10, K, İHL, H), "Bazen haberlerde çıkıyor mesela bir ailenin çocuğu ölmüş ve babasının rüyasına giriyor. 'Yanımdaki çok büyük azap çekiyor. Dayanamıyorum. Beni buradan alın.' diyor. Böyle şeyler gerçek olabilir mi?" (10, K, AL, K)

"Bir kişi ahirete inanmıyorum deyip Müslüman olduğunu söylüyor bunun hükmü nedir?" (10, E, İHL, İ), "Hristiyan doğup öleceğimizi anladığımızda Müslüman olsak ne olur?" (11, E, AL, K), "İnandıklarında hiçbir şey kaybetmeyecek olmalarına rağmen ateistler neden Allah'ı inkâr etmeye devam ediyor?" (11, E, İHL, İ), "Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talip ölmeden hemen önce kelime-i şهادet getirdiği için Müslüman kabul edilir mi?" (10, K, İHL, H)

"Ölülerin arkasından ağlanır mı?" (10, AL, K), "Ölenlerin arkasından dua okumak ne kadar doğru?" (10, E, AL, K), "Ölünün arkasından Yasin, mevlit okutmak dinen uygun mu? Okutulan mevlidin ölünün amel defterine bir faydası var mı?" (10, K, İHL, H)

*"Cami hizmetlilerinin icazetli âlim ve fakih olması gerekir mi?" (11, E, İHL, İ),
"Cinsiyet değiştiren kimsenin cenazesini kim yıkar?" (SM, Öğr.)*

"Kadınlar regl durumunda da eğitim için Kur'an okuyabilir fetvası ne zamandan beri var, kimler tarafından uygun görülmüş?" (10,K, İHL, H)

"Saçları kısa kestirmenin sakıncası var mı ?" (10, K, İHL, H)

Soruların içerikleri incelendiğinde dini açıdan durumunun ergenlerde şüphe ve sorgulama konusu haline geldiği konuların özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Sanatla ilgili bazı konuların dinen durumuyla ilgili sorgulamalar
- Nazar, astral seyahat, çakralar, reenkarnasyon, rüya gibi ilgi çekici bazı durumlara dair sorgulamalar
- İnançla ilgili bazı fiillerin dini durumuna dair sorgulamalar
- Dinen farklı görüşlerin olduğu bazı güncel meselelere dair sorgulamalar

2.2. İbadet Hayatı

İbadetler dini hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Glock'un bahsettiği dindarlığın boyutlarından biri olan ibadet boyutu her dinin, inananlarından yapmalarını beklediği bazı pratikleri ifade etmektedir (Köse & Ayten, 2012, s. 111). Yavuz (2013, s. 214)'un ifadesiyle ibadet "dindarın günlük hayatında Allah'a bağlılığının önemli bir göstergesidir." Yani kişi, inanç itibarıyla kabul ettiği dinin kendisinden beklediği belirli davranış ve pratikleri yine belirli kurallar dâhilinde uygulamaktadır. Bu uygulamalar, aynı zamanda dindarlığın bilgi, etki ve duygu boyutuyla da ilişkilidir. Bu nedenle ibadet hayatı, dindarlıkta önemli bir olgu olduğu kadar dini şüphe ve sorgulamalarda önde gelen konulardandır. Peker (2016, s. 173)'e göre ergenlik dönemi dini şüpheleri ilk önce ibadet şekilleri üzerinde toplanır. Daha sonra Allah'ın ve insanın mahiyeti, günah, ölümden sonra hayat, kaza ve kader gibi muhtevaya yönelir. Bahadır (2015, s. 325)'a göre bunun sebebi ergenlik döneminin somut düşünceden soyut düşünceye geçiş dönemi olmasıdır.

Ergenlik döneminde dini hayat, inancın yoğun hislerle yaşandığı ancak pratiklerde azalmanın görüldüğü bir hal almaktadır. Lise gençliğinde din ve sekülerleşmeyi araştıran Şen (2019, s. 117)'in, gençlerin günlük hayattaki ibadet sıklığıyla alakalı bulgularına göre, namazlarını kılma oranları %35, dua etme oranları %55, Cuma namazına katılım oranı %90 ve oruç tutma oranı %75'tir. DİB ile TÜİK'in yaptığı ortak bir çalışmada Türkiye'de dini hayat çeşitli açılardan ele alınmıştır (Diyaret İşleri Başkanlığı [DİB], 2014). Bu araştırmada 18 yaş altı örneklem grubuna alınmamış olsa da, araştırmamızın yaş grubuna en yakın yaş grubu olan 18-24 yaş verileri konuya örnek teşkil ederek aydınlatması bakımından kısaca aktarılacaktır. Araştırmaya göre 18-24 yaş grubunda her zaman vakit namazlarımı kılarım diyenlerin oranı %26,2; Cuma namazını kılarım diyenlerin oranı %45,7; bayram namazlarını kılarım diyenlerin oranı %71,8; sağlığım elverdiği sürece oruç tutarım diyenlerin oranı %85,1; maddi durumum uygun olduğunda her yıl zekât veririm diyenlerin oranı %64,3; imkânım olduğunda hacca gitmek isterim diyenlerin oranı %89,1; durumum uygun olduğunda her yıl kurban keserim diyenlerin oranı %61,3; Kuran-ı Kerim'i Arapçasından okumayı bilenlerin oranı %47,7; belli bir sebebi olmaksızın her zaman dua edenlerin oranı %88,7 şeklindedir.

Tablo 7: İbadet Hayatı

	N	%
<i>İbadet Olgusu</i>	18	%11,6
<i>Namaz</i>	25	%16,1
<i>Oruç</i>	6	%3,9
<i>Hac</i>	5	%3,2
<i>Kurban</i>	1	%0,6
<i>Kuran Okumak</i>	2	%1,3
<i>Dua Etmek</i>	5	%3,2
<i>İbadet Hayatı Toplam</i>	62	%40

Araştırmamızda elde edilen bulgulara göre ibadet hayatına dair toplamda 62 soru gelmiştir. Bu sayı *ibadet, dini hüküm ve kavramlarla ilgili bulguları* oluşturan soruların %40'ını, araştırmada elde edilen toplam 750 sorunun ise %8,2'sini oluşturmaktadır. İbadet hayatıyla ilgili öncelikle ibadet olgusuna dair genel mahiyetteki

sorular, daha sonra namaz, oruç, hac, kurban, dua ve Kur'an okumak gibi ibadetlerle ilgili sorular ele alınacaktır. Soruların dağılımı ise Tablo 7'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

İbadete dair şüphe ve sorgulamalar şu ifadelerle sorulmuştur:

"İnsanlar neden ibadetle sorumlu tutulmuşlardır?" (10, K, AL, S), *"İslam'ın 5 şartı ne zaman farz oldu?"* (10, K, İHL, İ), *"Mükellef olan bir insanın bilmesi gereken fiiller nelerdir?"* (10, K, İHL, İ)

"İbadet etmenin bize Allah'a kulluk etmek dışında başka yararları var mıdır?" (11, K, AL, K), *"İbadetler Allah ile aramızda nasıl bir bağ kurarlar?"* (11, K, AL, K), *"Toplumsal yaşamı ibadet nasıl etkiliyor?"* (10, K, AL, S), *"Toplum neden sadece fiziksel olarak yapılanları ibadet olarak algılıyor?"* (10, K, AL, K), *"Gerçekten biz insanlar ibadeti anlıyor mu ve doğru bir şekilde yapıyor muyuz?"* (11, K, AL, K), *"Kendilerini Allah'a daha yakın olmak için kapatanlar doğru mu yapıyor?"* (10, K, İHL, H)

"İnsanlar inandıkları halde niçin tam kulluk etmezler?" (10, E, İHL, İ), *"İbadetimizi neden doğru(hakkıyla) yerine getiremiyoruz?"* (10, E, AL, K), *"Her şeyi, başımıza neler geleceğini bildiğimiz halde, ibadetlerimizi daha çok daha içten yapmamız gerektiğini bildiğimiz halde, bunlardan neden uzaklaşıyoruz?"* (11, K, AL, K), *"Bazı ibadetleri yapıp bazılarını yapmasak ne olur?"* (11, K, AL, K), *"Dine inanıp ibadet edip etmememiz ne kadar doğru?"* (10, K, AL, K), *"Bazı ibadetleri gerçekleştiremiyoruz ama özünde çok iyi bir insanız bunun karşılığı nedir?"* (10, K, AL, K), *"Kuran'da geçenleri tam tamına hayatımıza uygulayamazsak ne olur?"* (10, E, AL, K)

"İbadetlerimizi başkalarının görmesi ibadetin değerini düşürür mü?" (10, K, AL, K), *"İbadetlerimi yaparken aklıma olmadık düşünceler geliyor. Bu ibadetimin bozar mı?"* (10, K, FL, A)

Sorular incelendiğinde, ibadetlerin içerikleriyle, şekilleriyle ve gereklilikleriyle ilgili sorular öne çıkmaktadır. Bunun dışında toplumun ibadet algısı, ibadetin etkisi, insanların inandığı halde, bile bile ibadetlerini aksatmalarının nedenleri, terki

durumunda dini anlamda sonuçları ve ibadette riya korkusunun şüphe ve sorgulamalara neden olduğu anlaşılmaktadır. Hökelekli (2010, s. 278), ergenlik döneminde tevbe ve dine dönüş olayını anlatırken ergenin içinde beliren bir görev duygusundan bahseder. Ergen bu duygunun etkisiyle, dini ve ahlaki planda görevi olduğunu hissettiği şeyleri yapmak ister, ancak zihninde tasarladığı bu ideale güç yetiremediği için bir ‘yetersizlik ve günahkârlık’ hissine kapılır. Sorularda bu yetersizlik ve idealindeki haliyle ibadete güç yetirememeye durumu da fark edilmektedir.

2.2.1. Namaz

Namaz, İslam’da en çok vurgulanan ve farz ibadetler içinde ve zaman aralığı itibarıyla bir günde beş defa olmak üzere en sık yapılan ibadettir. Belirli bir ibadete dair gelen sorular içerisinde en fazla sorunun namaza yönelik olması da büyük olasılıkla günlük hayat içinde varlığı en fazla hissedilen ibadet olmasıyla alakalıdır. Bu sorular, namazın niçin farz kılındığı, şekil şartları, kişiye ağır gelmesi, hazır hissedilmemesi, uygun ortam bulunamaması, toplu ortamlarda rahat hissedilmemesi gibi nedenlerle terki veya kazaya bırakılması durumlarında dinen karşılığı konularındadır.

"Neden namaz kılmak gerekiyor? Neden bir zorunluluk var?" (Öğr)
"Namazımızı birçok vakit kaçırmakla içki içmek ya da başka bir haram aynı hükümde mi?" (10, AL, K)

"Namaz kılma hareketlerinin doğruluğunu nereden biliyoruz?" (11, E, İHL, İ),
"Kuran-ı Kerim’de yer almayan ibadet tarifi, dünyanın neresine gidersek gidelim aynı kılınma şekli buna ışık tutan kaynak nedir?" (11, K, İHL, İ), "Kâbe dünyanın merkezinde olduğuna göre ve dünya da yuvarlak olduğuna göre belirli bir yere dönmemize gerek var mı?" (SM, Öğr.), "Sınıfta kız erkek karışık oturuyoruz da mescitte veya camide neden karışık namaz kılmıyoruz? Neden imam sadece erkek olabilir? Neden kadınlar erkeklerden ayrı yerde ve şekilde namaz kılıyor?" (SM, Öğr.)

"Namaz kılmamak günah deniliyor ama bazı yerlerde peygamberimiz şu duayı örneğin (100) kere okursa Denizköpüğü kadar günahı affolunur deniliyor ama namaz kılmazsak cehenneme gideceğimiz söyleniyor. Bu nasıl oluyor?" (10, K, FL, A)

"Kendimi namaz kılmaya hazır hissetmiyorum nedenini bilmiyorum" (10, K, AL, S), "Namaza 11. Sınıfta başlayacağım veya şöyle olursa başlarım gibi sınır koymak kötü müdür?" (10, K, AL, K), "Namaz nasıl kılınıyor sürekli unutuyorum, abdest almayı da ve bu yüzden bunları yapmıyorum, günah mı?" (10, K, AL, K)

"Nasıl düzenli olarak namaz kılabilirim?" (10, K, İHL, H), "Namazın bereketini tam almak için nasıl kılmalıyız?" (10, E, AL, K)

"Namazda okuyacağın sureyi unutup başka sureye geçerse bir şey olur mu?" (10, AL, K), "Vitir namazını kılarken Kunut dualarını bilmiyorsak öğrenene kadar onun yerine ne okumalıyız." (10, K, FL, A), "Namaz çorapsız kılınabilir mi?" (10, K, İHL, İ)

"Namaz kılarken aklımıza tuhaf düşüncelerin gelmesi günah olur mu?" (10, AL, K), "Namaz kılarken aklıma bugün ne yaptığım, yani namazla alakasız şeyler geliyor namazım kabul olur mu? En ufak hatada her şeyi en baştan yapıyorum kafana çok takıyorum normal mi?" (11, K, AL, Ç)

"Namazın sadece farzını kılmak doğru mu?" (10, K, İHL, H), "Namazlarda sünnetleri kılmadan farzlardan başlamak günah mıdır? Sünneti terk etmek ne demektir ve hükmü nedir?" (10, K, İHL, H)

"Okuldayken ezan okuyor ama mescitte kılmak istemiyorum çünkü yanımda birileri olunca utanıyorum. Ama evdeyken böyle hissetmiyorum. Evde kaza etsem olmaz mı? (10, K, AL, K), "Daha önceki kılmadığımız namazların hepsini kaza yapsak günahı silinir mi?" (10, AL, K), "Kılabilecek vaktimiz olduğu halde namazı kılmayıp hepsinin kazasını Yatsıdan sonra kılsak kabul olur mu?" (10, E, AL, K), "Kapanmak istiyorum ve içimden geliyor. Kapanınca namaz kılmak istiyorum ama saatleri bana uymuyor. Okuldayken ezan okuyor ama mescitte kılmak istemiyorum çünkü yanımda birileri olunca utanıyorum. Ama evdeyken böyle hissetmiyorum. Evde kaza etsem olmaz mı?" (10, K, AL, K), "Namazı bilerek kazaya bırakmak sonucunda Allah'ın kızacağını bildiğimiz halde nefsimize ağır geldiği için namazı kılmayıp sonrasında zaten içimizde

pişmanlık olduğundan Allah'a yalvararak af dilemeye hakkımız var mıdır? Allah bu duruma ne demiştir?" (10, K, İHL, H)

Sorulardaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla çeşitli nedenlerle aksatılan namaz ibadeti, ergende bir huzursuzluk sebebi olmaktadır. Ayrıca diğer ibadetlerle karşılaştırıldığında namazın farz oluşunun daha fazla sorgulamaya neden oluşu da dikkat çekici bir husustur. Bu durum muhtemelen diğer ibadetlere nazaran daha sık ve günlük hayatın bütününe dağılan bu ibadetin ergenler için uygulamakta güç hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bu güçlük de ergende şüphe ve sorgulamalara neden olmaktadır.

2.2.2. Oruç

Oruç İslam'ın beş şartından ve dört temel ibadetinden birisidir. Yıl içinde belirli bir ayda (Ramazan), kişinin belli şartlarda ve belli zaman aralıklarında yeme içme ve cinsel münasebetten uzak durması anlamına gelen orucun sağladığı en önemli faydalar arasında nefis terbiyesi ve irade eğitimi yer almaktadır. (Daryal, 1980, s. 115-116 akt. Şentürk, 2017, s. 57) Oruçla ilgili sorulan soruların tamamı şekil şartlarıyla ilgilidir.

"Orucu kazaya bırakma şartları nelerdir?" (11, E, İHL, İ)

"Bazı Mazeretli günlerde tutmadığımız oruç borç mudur?" (10, K, AL, K), *"Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutmak sünnet midir?"* (10, K, İHL, H), *"Perşembe günü oruç tutarsak Cuma günü tutmazsak cumartesi tutmak zorundayız diyorlar doğru mu?"* (10, K, İHL, H), *"Telafi oruçlarını tutarken niyet etmeyi unutsak ya da geç niyet etsek orucumuz yine de kabul olur mu?"* (11, K, AL, K), *"Nafile oruç tutarken istemeyerek kusmak orucu bozar mı?"* (10, K, İHL, İ)

2.2.3. Hac

İslam'ın beş şartı içindeki dört ibadetten biri olan Hac, belli zamanda (haram aylar) belli yerleri (Kâbe, Arafat, Müzdelife, Mina) ziyaret etmek anlamına gelmektedir (Şentürk, 2017, s. 63). Bu ibadetle ilgili gelen sorular büyük oranda, her yıl hacca

gidecek kimselerin seçiminde neden kura yönteminin kullanıldığı ve Kâbe'nin sembolik olarak ne ifade ettiğiyle ilgilidir. Bu sorgulamalarda; kura yönteminin şans oyunlarına benzetilmesinin, Kâbe'nin ise puta benzetilmesinin etkili olduğu görülmektedir.

"Şans oyunları haramsa hacca giderken neden kura çekiliyor?" (SM, Öğr.), "Şans oyunları günah ve haramsa neden hacca giderken çekiliş yapılıyor?" (10, E, AL, K), "Hacca gitmek için kura çekiliyor yani şansa. Madem öyle şans oyunları gibi bu durumda yasak değil mi?" (SM, Öğr.), "Mekke'ye giderken neden kura çekiliyor?" (11, E, MTL, İ)

"Müşrikler de Allah'a inanıyor ama putlara tapıyorlardı. Biz de Kâbe'nin etrafında dönerek veya sembolik olarak şeytanı taşıyarak puta tapıyormuş gibi olmuyor muyuz?" (SM, Öğr.)

2.2.4. Kurban

İslam'da bir Müslümanın güç yetirdiğinde yapmakla yükümlü olduğu bir başka ibadet de Allah rızası için ve ona yaklaşmak maksadıyla senede bir kez, belirli bir vakitte ve belirli şartları taşıyan hayvanı usulüne uygun olarak kesmektir. (Şentürk, 2017, s.75). Kurbanla alakalı tek soru, kurbanın kabul edilmesi için hangi şartları taşıması gerektiğiyle ilgilidir.

"Kurbanlık hayvanların seçimi nasıl yapılır?"(11, E, İHL, İ)

2.2.5. Kuran Okumak

Kuran okumak İslam'da ibadet hükmü taşıyan bir fiildir. Bu sebeple kendi dilinde öğrenilmesi ve okunması teşvik ve tavsiye edilir. Gelen sorular da Kuran'ın kendi dilinde okunması ile ilgilidir.

"Kuran'ı güzel okuyamıyorum belki de okurken anlamlarını değiştirerek okuyorum çünkü harfleri karıştırıyorum ve aklımda o harf öyle kaldı. Doğrusunu söyleyemiyorum okumam da değişmiyor ne yapmalıyım?" (10, K, AL, K)

"Kuran'ın yüzüne verdiğimiz ehemmiyeti neden manasına vermiyoruz. Anlamadığımız bir şeyi neden okuyoruz? Buradan mezun oluyoruz ama Kuran'a dair hiçbir şey bilmiyoruz." (Öğr)

2.2.6. Dua

Dua, insanın günlük hayatında iradeli veya iradesiz şekilde, ruhunda uyanan duyguların çeşitli lafızlarla inandığı yüce güce iletmesi olayıdır (Yavuz, 2013, s. 235). Literatürde farklı türlerinden bahsedilen dua, özellikle insanın acizliğini hissettiği durumlarda bir sığınak ve yardımcı arayışıyla ortaya çıkmaktadır.

Dua konusu aynı zamanda dini şüphelerin de temel nedenlerinden birisidir. Albayrak (2009, s. 71-85), duanın çeşitlerini ele alırken, dini, coğrafi, kültürel farklılıklarının yanı sıra pratik veya içerik farklılıklarının olduğunu ifade etmektedir. Sevinçli zamanlarda edilen dualar zor zamanlarımızda yaptığımız dualardan, toplum içinde yaptığımız dualar tek başımıza yaptığımız dualardan farklı olduğunu belirten Albayrak'a göre, özellikle dış güdümlü dindarlığa sahip bireylerde dualar daha çok talep ağırlıklıdır. Horozcu (2010, s. 266), araştırmalarda elde edilen bulgulara göre yapılan duaların en çok dünyevi isteklerle alakalı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yaptığı araştırmada bu duaların etkili olduğuna inanan ve etkilerini gören insanların daha sık dua ettiklerini ortaya koymaktadır. Durum tam tersi olduğunda, yani duanın etkisini göremediğinde ise dini şüphe türlerinden, Hökelekli (2010, s. 199)'nin bencillik şüphesi olarak tanımladığı şüphe türü ve dini değerlere güvensizlik ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında dua konusunda, Allah'ın ilmi veya duadaki hitap şekli de sorgulamalara neden olmaktadır:

"Allah bizim istediklerimizi biliyorsa neden bizden dua istiyor?" (Öğr)

"Allah'a dua ederken neden 'Ver, iyileştir, kabul et...' şeklinde emir cümleleri kullanıyoruz? İnsanlardan bile bu şekilde istemiyoruz." (SM, Öğr.)

"Allah her zaman ettiğimiz duaları niye kabul etmiyor?" (10, K, AL, K), "Hz Muhammed (sav)'in ettiği bütün dualar kabul olmuş mudur?" (10, K, AL, K)

"Rabbenalar Kuran'da ayet olarak geçiyor ama biz onları dua olarak okuyoruz, neden?" (10, K, İHL, H)

Özel durumlar istisna edilerek ibadet hayatıyla ilgili soruların dağılımına bakıldığında; yükümlülüğünde sadece ergenliğe girme şartı taşıyan ve insanın günlük hayatında en fazla yer eden ibadet olan namaza dair soruların çokluğu göze çarpmaktadır. Kuran okumakla ilgili daha çok şekil yönüne dönük, dua etmekle ilgili ise duanın gerekliliği, lafızları ve kabul edilmemesi açılarından sorgulama yaşandığı görülmektedir. Yılda bir yapılması zorunlu olan oruca dair soruların sadece şekle yönelik sorulması, hac ve kurbanı dair ise sadece dikkatlerini çeken, çelişkili görünen veya yılda bir de olsa uygulamada ihtiyaç duyulan konulardan gelmesi doğal sonuçlardır. Yükümlülük bakımından belli bir mali birikim gerektiren zekâta dair herhangi bir sorunun gelmemesine bakıldığında, ergenlerin çoğunlukla kendilerine dönük konularda sorgulama yaşadıkları söylenebilir.

2.3. Kuran'ın Üslubu ve Bazı Kavramları

Dini konularda şüphe kaynağı olan konuların bir kısmı Kuran'da bahsedilen inanç, sabır, tesettür, nefis, teslimiyet, tağut, şehitlik, hafızlık gibi bazı dini terimlerin nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgilidir. Bazı soruların ise Kuran'ın dili ve üslubuyla alakalı olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili elde edilen toplam 26 sorudan bazıları şu şekildedir:

"İnanç nedir?" (11, K, AL, K), "Nefis nedir? Neden biz nefsimize engel olamayız?" (10, K, İHL, İ), "Sabrın tam tanımı ve önemi nedir?" (10, E, AL, K), "Gerçek tesettür nedir?" (10, K, İHL, H), "Kul hakkı nasıldır?" (10, K, İHL, H), "Gerçek manada teslimiyet nasıl olmalıdır?" (10, K, AL, K)

"Neden imtihan ediliyoruz? Direkt cennete gidelim oraya gidenler zaten kötülük yapmaz, kötü insanlar da olmaz." (10, AL, K)

"Allah'ın koyduğu düzeni bozmak ve yeni düzen yapmaya çalışmak tağut değil midir?" (10, E, AL, K), "Şu andaki hükümet sistemi, cumhurbaşkanının olması tağut değil mi?" (10, E, AL, K)

"Biz Müslüman bir ülke miyiz, sınırda şehit olan askerler şehit midir? Allah yolunda mı şehit oluyorlar, vatan uğruna mı?" (10, E, AL, K), "Her vatani koruyan şehit midir?" (10, E, AL, K)

"Hadislerle Kuran arasındaki ilişki nasıldır?" (11, E, İHL, İ), "Kuran-ı Kerim neden Arapça yazılmış?" (11, E, MTL, İ), "Kur'an'ın Arapçasını ezberlemek hafızlık mıdır?" (10, E, AL, K), "Kuran-ı Kerim'de her şey açıkça yazıyorsa neden hala Allah'ın varlığına inanmayanlar var?" (11, K, AL, K), "Huruf-u mukatta' neden var? Allah ayette biz herkesin anlayacağı (apaçık) şekilde kuran indirdik diyor. O zaman neden anlayamadığımız kısımlar var?" (SM, Öğr.)

"Kuran'da neden 'biz' deniliyor?" (SM, Öğr.), "Kur'an-ı Kerim'de anlatım neden birinci çoğul şahıslardır? Bunun özel bir sebebi var mıdır?" (10, K, AL, K), "Kuran-ı Kerim Allah sözüdür. Ayetlerde bana değil de ona iman edin diye hitap ediliyor, neden?" (10, AL, K), "Allah Kuran-ı Kerim'de 'döndürüleceksiniz' şeklindeki edilgen fiili kullanıp, 'döndüreceğim' dememesinin sebebi nedir?" (10, K, AL, K), "O, dilediğini saptırır, dilediğini de hidayete erdirir." ayeti nasıl anlaşılmalıdır?" (Öğr.),

"Huri tasvirlerinden maksat ne?" (SM, Öğr.)

"İslam'ın şartı neden 5 ile sınırlandırılmış ve daha çok maddeye dayalı haldedir? Kuran'da birçok şeye, hatta bu 5 şartın daha fazlasına dikkat çekilmiştir. Adaletli veya merhametli olmadan kıldığımız namaz değildir. Kuran bunlara daha çok dikkat çekmiştir." (10, K, İHL, H)

"Engelli insanların varlığı 'Her şeyin bir dengede ve mükemmel yaratılması' ayeti ile çelişir mi?" (SM, Öğr.)

"Hz. İsa'nın çarmıha gerilme meselesinde çarmıha gerilen İsa değilse İsa nasıl göğe yükseldi? Her insan ölümlü diyoruz Hz. İsa ne zaman öldü?" (SM, Öğr.)

"Hz. İbrahim kabilesindeki herkes yıldızlara inanırken o 'Ben kaybolan bir şeye iman etmem' diyerek yaratana aramaya başlamıştı ve Allah'ın varlığına inanmıştı. Fakat hiç görmediği halde inanmıştı. Yaptıklarına, dünyadaki nizam ve düzen ile inanmıştı Allah'a. Ama yıldızları gördüğü halde inanmayıp Allah'ı görmeden nasıl emin oldu?" (10, AL, K)

Hökelekli (2010, s. 197-203) bazı dini şüphelerin dini öğretinin içeriğindeki bazı kavramlardan kaynaklandığını belirtmektedir. Yazara göre dinin asıl hedefini anlayamayan bireyler, dinde kullanılan benzetme, sembol ve kavramlara takılı kalarak nihayetinde kaçınılmaz olarak *kavramsal şüphe* olarak adlandırdığı bu şüpheyeye düşmektedir. Gelen sorulardan bazılarının kavramsal şüphe kategorisine girdiği görülmektedir. Bunun dışında Hökelekli, kişinin kendi imanının eksikliğiyle ilgili düşüğü *sadakat şüphesi* ve zihinsel gelişime bağlı olarak yeter-sebep ilişkisinin aranmasıyla oluşan *arayış şüphesinden* de bahseder. İnanç, nefis, teslimiyet, sabır, hafızlık gibi kavramların daha çok sadakat şüphesinden; Kur'an'ın dili, hitabı, kullandığı fiiller, hadislerle ilişkisi, hurûf-ı mukattaa gibi konuların ise arayış ve kavramsal şüpheden kaynaklandığı söylenebilir. Bazı şüphe ve sorgulamalarda selefi akımların etkisi görülmektedir. Bazılarında ise tercümelerden kaynaklanan hataların etkisi vardır.

2.4. Hadisler

İslam'da peygamberlik kurumu, insanlara Allah'ın emir ve yasaklarını ve vahyi bildirmekle görevlendirilen bir elçilik ve rol modellik görevi şeklinde özetlenebilir. Hz. Peygamber'in sünneti ise Kuran'ın evrensel bir yorumu, hadisler de bu yorumun belgeleridir (Çakan, 2013, s. 40). Bu bakımdan hadislerin İslam'ın anlaşılmasında doğrudan bir etkisi vardır. Araştırmada hadislerle ilgili soruların, daha çok hadislerin sıhhat durumuna, yani bize geliş sürecine dair şüphelere ve hakkında bilgi edinmek istenen bazı konuların hadislerde nasıl geçtiğine dair sorgulamalara yönelik olduğu görülmektedir.

"Hadislerin hepsini inanmalı mıyız? Sonuç olarak yazılı bir biçimde elimize ulaşmadığı için doğruluk derecesi düşüyor." (10, K, AL, S)

“İslamiyet’in temelini bildiren 4 hadis-i şerif hangisidir?” (10, K, İHL, İ),
“Makam mevki sevgisi için peygamberimiz ne demiştir?” (10, E, İHL, İ)

3. PSİKO-SOSYAL KONULARLA İLGİLİ BULGULAR

Ergenlik döneminde dini şüpheler zihin gelişimin etkisiyle başlar, içinde bulunduğu gelişim dönemiyle birlikte, yaşadığı toplum ve bu toplumda dinin ve kültürün etkisiyle meydana gelen durum ve olaylardan etkilenecek gelişir. Çünkü ergenlik dönemi, kalıtımın yanında bireyin içinde yaşadığı çevreyle etkileşimine bağlı olan bir süreçtir ve ergen bu dönemde din öğrenimini model alma ve gözlem yoluyla gerçekleştirmektedir (Orhan & Dağcı, 2015, s. 124-128). Dolayısıyla toplumsal yaşamda dinle ilişkilendirilen her durum ve olay ergen açısından dini temsil eder hale gelir ve din konusunda ergenin zihninde bir şema oluşturur.

Toplumsal yaşam denildiğinde ise bugünün dünyasında, yani modern dünyada yaşamının etkisi de göz ardı edilemez bir gerçektir. Aydınlanma teorisyenlerinin geleceğe yönelik sekülerleşmeyle ve teknolojik gelişmelerle birlikte dinin ortadan kalkacağıyla ilgili öngörülerinin günümüzde gerçekleşmediği malumdur (Köse, 2012, s.153). Bununla beraber din olgusunun, modern toplum düzeni ve şartlarında insanların dünya ile dengesinin sağlamakta güçlük çektiği bir olgu olduğu da inkâr edilemez. Bu denge uğraşında kimi zaman din kimi zaman dünya, diğerinden soyutlanarak yaşanabilmektedir. Ergenlik dönemi, daha önce de ifade edildiği gibi, kişinin çevresindeki olguları kendi zihin süzgecinden geçirerek kendisine mal ettiği bir süreçtir. İçinde yaşadığı modern dünya, küresel toplum pratiklerini de dayatmakta ve bireyin hayatında ister istemez birçok yönden etkili olmaktadır. Bu başlıkta bireyin, dinde kadın-erkek meselesi, sosyal ilişkiler, toplum ve gelenekler, ihlas gayreti, mezhepler, bilim-din ilişkisi ve din felsefesinin alanına giren bazı sorgulamaları gibi psiko-sosyal konularla ilgili çeşitli bulgular ele alınacaktır. Bulguları oluşturan soruların ise genellikle ergenin, modern dünyada din olgusuna bakış açısından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bulguların dağılımı ise Tablo 8’de ayrıntılı olarak verilmiştir.

Her şeyden önce belirtmemiz gerekir ki aslında bu çalışmada yer alan tüm sorular, modern bir dünyada ergenlik sürecindeki bireyin, çevresinde gördüğü olay ve durumların veya zihinsel gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkması bakımından bu başlık altında değerlendirilebilir. Diğer bir ifadeyle tüm bu sorular modern dünyada dini anlama ve konumlandırma çabasından ibarettir. Ancak bulguların hem daha kolay anlaşılabilmesi hem de daha uygun bir şekilde yorumlanabilmesi amacıyla konularına göre tasniflenmiştir.

Tablo 8: Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular

	N	%
Dinde Kadın-Erkek	40	%22,5
Sosyal İlişkiler	35	%19,6
Toplum ve Gelenekler	20	%11,2
Dinde İhlas Gayreti	32	%18,0
Tarih Ve Mezhepler	14	%7,9
Bilim-Din Çatışması	19	%10,7
Felsefi Sorular	18	%10,1
Toplam	178	%100,0

Araştırmada elde edilen bulguların %23,7'sini Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular oluşturmaktadır. Bu oran bu ana temayı, araştırmada en fazla soru gelen ikinci tema haline getirmektedir. *Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular* teması altında yer alan alt tema ve başlıkların Tablo 8'deki ayrıntılı dağılımına bakıldığında ise en fazla şüphe ve sorgulamanın Dinde Kadın-Erkek Meselesi (%22,5) konusunda yaşandığı görülmektedir. Bu konudaki soruların büyük çoğunluğu eşitlik bağlamında sorulmaktadır.

Sosyal İlişkiler konusunda gelen sorular ise %19,6 oranıyla bu ana tema altındaki konu başlıkları içinde en fazla şüphe ve sorgulama yaşanan ikinci konudur. Bu ilişkiler içinde genel anlamıyla insanlar arası ilişkilerin yanında, gayrimüslim kimselerle ilişkilerin nasıl olması gerektiğiyle ilgili sorular ve kız-erkek ilişkileriyle ilgili sorular yer almaktadır. Çayır (2014, s. 68) özellikle kız-erkek ilişkilerine yönelik bu şüpheleri, bağımsızlık ve özgür olma arzusundan kaynaklanan şüpheler bağlamında ele alırken;

Ak ise (2002, s. 122) bireysel ve toplumsal bazı zevklerden uzak kalma sebebiyle ortaya çıkan şüpheler başlığı altında değerlendirmektedir.

Dinde Kadın-Erkek meselesi ve Sosyal İlişkiler dışında *Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulguların* Tablo 8'deki dağılımına bakıldığında sırasıyla Dinde İhlas Gayreti, Toplum ve Gelenekler, Bilim-Din Çatışması, Felsefi Sorular ve Tarih ve Mezheplerle ilgili konuların dini şüphe, sorgulama ve merak konusu edildiği görülmektedir. Bu konulara dair elde edilen bulgular ilgili başlıklar altında ele alınarak değerlendirilecektir.

3.1. Dinde Kadın ve Erkek

Modernleşme ve sekülerleşmeyle birlikte gelişim gösteren cinsiyet meselesi, cinsiyete dayalı toplumsal roller, haklar, yükümlülükler ve eşitlikler bağlamında kadın-erkek meselesi son iki yüz yıldır daha önce olmadığı kadar sorgulama ve tartışma konusu olmaktadır (Köse & Ayten, 2012, s. 110; Albayrak, 2019, s. 18-19). Bu durum kadını dindeki yerini veya kadına dair dini söylemlerini, gençlerin yoğun bir şekilde dini şüphe ve sorgulama yaşadığı konulardan biri haline getirmektedir. Güncelde kadına dair yapılan tartışmaların, gelenek haline gelen bazı uygulamaların da etkisiyle gençler bu konuda derin şüpheler yaşamaktadır. Bu tartışmalar şu şekilde sıralanabilir:

Kadının dindeki konumu, dinin kadına bakışı ve kadınları ilgilendiren bazı dini hükümlerle ilgili sorular:

"Kadının dindeki konumu nasıldır?" (Öğr), *"Hadislerde kadın figürü neden olumsuz?"* (Öğr), *"Kuran'da kadının dövülmesi ayetini nasıl anlamalıyız?"* (SM, Öğr.), *"Nisa Suresi 34. Ayette ne anlatılmak istenmiştir?"* (10, K, İHL, İ), *"Nisa, 34. Ayet nasıl anlaşılmalı? İslam'da kadına değer verilmiyor mu?"* (Öğr), *"Kadınlar erkekler için yaratılmış cinsel objeler midir?"*(Öğr), *"Kadınların 1/10i akıl 9/10u nefis; erkeklerde 9/10 akıl;1/10 nefis? Cennetteki o yasak meyve konusu anlatılırken böyle denmişti. Gerçekten böyle bir şey var mı?"* (10, AL, K), *"Kadınlar adet gördükten sonra etken yaşta evlilik ne kadar doğrudur?"* (10, K, AL, S), *"Erkeklerin bulunduğu ortamda kadınların çalışması doğru mu?"* (10, K, İHL, H),

Haklar, yükümlülükler ve eşitlik konuları bakımından kadın ve erkeklerle ilgili sorular:

"Dinde kadın erkek eşitliğinin durumu nasıldır?" (10, K, AL, K), "Kuran'da kadın-erkek niçin eşit değil?" (11, E, İHL, İ), "Kadın-erkek arasında neden bu kadar ayırım var, özellikle Kuran ayetlerinde?" (Öğr), "Neden erkekler kadınlardan üstün görülüyor?" (11, K, FL, A), "Dinde erkek daha üstündür diyor bazı hocalar. Zamanımızda eşitlik var. Bu da bizlere mantıklı gelmiyor. Allah hepimizi yaratmış ama neden erkeklerden Peygamber yapmış, İslam âlimlerinde de aynı şekilde, neden bayanlardan seçilmemiş?" (10, AL, K)

"Neden İslam dininde erkekler daha çok hakka sahip?" (10, K, AL, K), "Kadının sesinin haramlığı meselesi nedir?" (Öğr), "Erkeğin sesi kadına helalken kadının sesi neden erkeğe haram?" (10, K, İHL, H), "Kadınlar neden erkeklerden daha az miras payı alır?" (Öğr), "Neden erkeğin şahitliği ile kadının şahitliği eşit değil?" (10, K, İHL, H), "Neden kadının şahitliği için 2 kişi olması gerek?" (10, K, AL, S), "Şahitliği neden erkeklerle aynı değil?" (Öğr), "Boşanma hakkı neden yok?" (Öğr), "Neden erkekler 4 tane eş alabiliyor?" (11, E, MTL, İ), "Gelenekteki uygulama olan ehli kitapla erkeklerin evlenebilmesi ama kadınların evlenmesinin hoş karşılanmaması konusunda dinen doğrusu nedir?" (Öğr), "Müslüman adam Hristiyan bir kadınla evlenebilir ama Müslüman bir kadın neden Hristiyan bir adamla evlenemez?" (10, AL, K)

Eşitlik bağlamında başörtüsü ve tesettürle ilgili sorular:

"Kadın neden örtünmelidir?" (Öğr, İHL), "Kadınlar neden kapanmak zorunda ama erkeklerde bu tarz bir zorunluluk yok?" (10, K, FL, A), "Kadınlara örtünmenin emredilmesi kadın erkek arasında bir ayrımcılık mıdır? Allah dünya imtihanında erkeği öncelemekte midir?" (SM, Öğr), "Neden başörtüsü kullanmak sadece kadınlara özeldir? Erkeklerde neden böyle sorumluluk yoktur? Erkeklerin kadınlardan hoşlandığı gibi kadınlar da erkeklerden hoşlanıyor." (10, K, İHL, H), "Neden kadınlar erkekler için kapanmak örtünmek zorunda erkeklerin kendilerine sahip çıkması gerekmez mi? (10, K, AL, S), "Din açısından kadın ve erkekler eşit mi? eğer eşit değilse bazı durumlarda neden eşit değil? Kadınlar neden örtünmek zorunda?" (10, K, AL, S), "Allah erkeklere

daha fazla ayrıcalık sağlamış, kadınlara ise daha fazla sorumluluk yüklemiş. (40 derecede Başörtüsü-şort örneği) Bununla ilgili bilgi alabilir miyim?" (10, K, AL, K), "Yazın sıcaklığında erkek ne güzel tişörtle gezerken kadın örtünün altında yanıyor terliyor eziyet çekiyor. Bu haksızlık değil mi?" (SM, Öğr.)

"Örtünmenin belli bir biçimi var mı?" (Öğr), "Bir kadın kendini karşı cinse beğendirmek amacı olmadan, kendini mutlu hissetmek için dış görünüşüne önem vererek bir topluma çıkması yanlış mıdır? (Karşı cinsin kadını beğenmesi ve beğenmemesi durumlarında)" (10, K, İHL, H), "Başörtüsü hakkında- farz olduğu, kapanıldığı zaman abartılmaması gerektiği, hareketlere dikkat edilmesi gerektiği hakkında insanlar bilgi sahibi olmasına rağmen dar pantolon giyip büyük topuz yapıyorlar- bunun hükmü nedir? Allah buna kızar mı? Dinimiz neden kadın ve erkeği farklı şekilde sorumlu tutuyor? (Eğer aynı şeylerden sorumlu tutsaydı İslam'a uygun yaşayan topluluklarda günümüzde olduğu gibi dini yönlerde veya diğer konularda ayrımcılık olmazdı)" (10, K, İHL, H), "Kapanmayı çok istiyorum ama tepkilerden korktuğum ve içimden gelmediği için kapanmıyorum, ailem ısrar ediyor ne yapmalıyım?" (10, K, AL, K)

"Erkekler kızları baskıladığı için mi kızlar bazı alanlarda daha az aktiftir?" (Öğr, E, İHL), "Neden eve bakmak yani evi temizlemek ve yemek hazırlamak sadece kadınların göreviyken erkeklerin bu konuda bir zorunluluğu yok. Yani kadınlar evle sorumlu erkeklerde eve para getirmekle sorumlu ama istedikleri işte çalışabilirler onlara herhangi bir meslekte zorunluluk yok. Ama kadınlar çalışsa da çalışmasa da evi temizlemek ve eve bakmakla yükümlü ve erkekleri bu konuda zorlayamazlarmış ve erkek istemezse evi temizlemek zorunda değilmiş. Ben bunu saçma buluyorum. Bunun doğrusu nedir merak ediyorum." (10, K, F, A)

Genel itibarıyla kadının dindeki konumu, dinin kadına bakışı ve kadınları ilgilendiren bazı dini hükümler, kadın ve erkeğin dini açıdan hakları, yükümlülükleri ve özellikle başörtüsü ve tesettür başta olmak üzere kadın ve erkek eşitliği-eşitsizliği meselelerinin dini şüphe ve sorgulama konusu olduğu görülmektedir. Sorular incelendiğinde ise bu şüphelerin büyük oranda güncel tartışmalardan, dini bilgilerdeki

eksikliklerden ve yaygın kabullerden, din adı altında verilen yanlış bilgi ve öğretilerden, dini bazı hükümlerdeki sebeplerin anlaşılmasından veya kültürel bazı adetlerin din olarak algılanmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

3.2. Sosyal İlişkiler

Din insanı her yönden kuşatan bir yaşayış biçimidir. Sosyal bir hayvan şeklinde nitelenen insanın, toplum içindeki ilişkileri de bu yaşayıştan etkilenmekte, belli yükümlülükler, yasaklar veya serbestlikler etrafında şekillenmektedir. Tabiatı itibarıyla insanlarla ilişkilerin çok geniş bir kapsamı vardır. Ergenlik döneminde ise bu ilişkiler, döneme özgü çeşitli gelişmelerin bireyin ruhsal yönüne etkisiyle birlikte çok daha karmaşık bir hal almaktadır. Bu dönemde ergen bir kimlik ve özdeşim kurabileceği model arayışı içinde olduğundan, çevresine bakışı daha dikkatli ve eleştireldir. Bu bakış açısı bağımsızlık arzusuyla birleşerek, dinin kuşatıcı etkisi altındaki insan ilişkilerine de yansımaktadır. Gelen sorularda insani ilişkilerin ve bu ilişkiler neticesinde ortaya çıkan fiillerin, dini açıdan durumları başta olmak üzere çeşitli açılardan şüphe konusu olduğu görülmektedir.

"Anne-baba hakkı nasıldır?" (11, K, AL, K), "Neden aile ilişkileri Allah katında bu kadar önemli?"(11, E, AL, K)

"İnancımız başkalarını neden bu kadar ilgilendiriyor. Toplumsal yaşamda farklı dinler neden garip karşılanıyor?" (10, K, AL, K)

"Edilen beddua geri alınabilir mi?" (10, K, İHL, H), "Birine iftira atmanın hükmü nedir?" (10, K, İHL, H), "Borçlu olarak ölen kişinin neden cenaze namazı kılınmaz?"(11, K, AL, K), "Bir ortamda kötü bir şey yapıyorlarsa biz de sesimizi çıkartmasak günah bize de olur mu?" (11, K, AL, Ç), "Kişi birisini kurtarmak için silahın önüne geçer ve ölürse intihar etmiş mi olur?" (SM, Öğr.)

"Kalp kırmaktan çok korkuyorum ama herkes kalbimi kırıyor ve kendimi savunamıyorum. Ne yapmalıyım?" (10, K, AL, K), "Ben varsam bu neden diğer insanları rahatsız eder üstelik var olmak bizim elimizde değilken." (11, K, AL, K)
"Bazı insanlardan mide bulandırıcı derecede nefret ediyorum. Ama dinen insanların

birbirini Allah yarattığı için sevmesi gerektiğini duydum. Doğru mu? O kişilerle asla muhatap olmak istemiyorum, asla iyilik yapmak istemiyorum, ne yapmalıyım?" (10, K, İHL, H), "Birini Allah'a havale etmek diye bir şey gerçekten var mıdır? Varsa gerçek olur mu ?" (10, K, İHL, H)

"Hz. İbrahim putları kırıyor, kendisine sorulduğunda sağlam bıraktığı putun yapabileceğini söylüyor. Bu yalan olmuyor mu?" (SM, Öğr.), "Birinin arkasından iyi bir şekilde konuşmak dedikoduya girer mi?" (10, K, İHL, H), "Birinin hakkında konuşmamaya çalışıyorsun ama konuşuyorsun, aklına geldiğinde susuyorsun çok büyük günah olur mu ?" (10, K, İHL, H)

"Kul hakkına girdiğimizde ve herhangi bir sebeple o kişiden helallik almadan ölürsek Allah'ın affetmesi söz konusu olabilir mi?" (10, K, İHL, H), "Yalancı şahitlik yapmadığı durumda hakkını helal etmeyeceğini söyleyen birinin durumu ne olur? Allah kul haklarına karışmayacak deniyor, bu duruma müdahale eder mi?" (10, AL, K)

Sorularda dikkat çeken bir konu da çoğu dini şüphenin, bazı dini kavram ve hükümlerin tam olarak bilinmemesinden ya da eksik ve yanlış bilinmesinden kaynaklanmasıdır. Ergenlerin birebir ilişkilerinde veya toplumsal ilişkilerde karşı karşıya kaldıkları durumların da şüphe ve sorgulamalarının içeriğini oldukça etkilediği anlaşılmaktadır.

Ergenlik döneminde ergenin gündeminde olan sosyal ilişkiler bağlamındaki önemli bir mesele de karşı cinsle ilişkilerdir. Kız- erkek ilişkileri bireyin çeşitli açılardan gelişim gösterdiği, hormonlarının da etkisiyle karşı cinse karşı duygusal ilgi duyduğu bir dönemde olması sebebiyle ergenin gündemindedir. Hökelekli (2002, s. 272-173), işte bu cinsi güdülerin belirmesiyle ortaya çıkan suçluluk duygusu ve nefsanî arzuların dinin ahlak kurallarıyla çelişmesini, dini şüphe ve çatışmaların doğmasına kaynaklık eden durumlar içinde ele almaktadır. Bu iki durumun yanında, gelişen bağımsızlık duygusu ile davranışlarını kayıt altına alan her türlü otoriteyi reddetme eğilimi de eklendiğinde, ergenin dünyasında kız erkek ilişkileri temel dini şüphe konularından biri haline gelmektedir.

“Biriyle mesajla konuşmak günah mıdır?” (10, K, AL, K), “Erkek arkadaşlarımızın olması günah mıdır veya sevgilimizin olması?” (10, K, AL, K), “Erkeklerle konuşmam neden böylesine yasak? Oysa kadınlardan olduğu gibi erkeklerden de öğreneceğim çok şey yok mu? İslamiyet’in bu kuralına göre toplumda bölünme olmaz mıydı?” (11, K, FL, A)

“Neden karşı cinsten birisiyle tokalaşamam? “Ten teması neden günah?” (Öğr), “Kadın ve erkekler arasındaki her türlü fiziksel temas günah mıdır?” (10, K, İHL, H), “İmam nikâhı kıyılmadan karşıdaki kişiye aşkım falan demek haram mı?” (10, AL, K), “Bir kişinin sevgilisini öpmesi günah mı?” (10, E, AL, K), “Evleneceğimiz kızla zina etsek günah mı?” (SM, Öğr.)

Gittikçe küçülen dünyada sınırların görünmez hale gelişi ve toplumsal çeşitliliğin doğal bir sonucu olarak ergenin kendi çevresinde yer alan farklı dinlere veya görüşlere mensup kişilerle iletişimi, bir başka ifadeyle sosyal ilişkilerin dini açıdan nasıl yürütülmesi gerektiğine dair sorgulamalar dini şüpheyne konu olmaktadır:

“İslam dinine mensup kişiler diğer dinlere karşı nasıl davranmalıdır ve kimleri uyarmalıdır?” (11, E, İHL, İ), “Hristiyan bir insanla arkadaş olabilir miyiz?” (10, AL, K), “Toplumdaki ateistlerle arkadaş olmak caiz mi?” (10, K, AL, S)

“İslam’da Müslüman-Hristiyan evliliği nasıldır?” (11, K, AL, K), “Farklı davalara göre biri Müslüman diğeri gayri Müslim olan kimselerin mahkeme de kimin neyin kararına göre yargı sonuçlanır?” (SM, Öğr.)

3.3. Toplum ve Gelenekler

Bazı sorgulamaların, toplumda yerleşik bazı gelenek ve uygulamaların veya bazı konulardaki baskıcı davranışların dini bir söyleme dayandırılması ya da bölgesel bazı rivayetlerin dini noktada gerçekliğinin sorgulanması sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

"Dinin toplumla ilişkisi nasıldır?"(11, E, AL, K), "İmam nikâhı kıyılmadan el ele tutuşmak dokunmak falan haramsa neden nişanda imam nikâhı olmadan dans ediliyor?" (10, K, AL, K)

"Hatay lanetlenmiş bir şehir mi?" (10, K, İHL, H), "250 yılda bir Hatay'ın yıkılıp tekrar kurulacağı meselesi nedir?" (10, K, İHL, H), "Hatay'ın Allah tarafından lanetlendiği doğru mu?"(10, K, İHL, H)

"Toplumdaki inanç konusunda baskıcı kitlenin ne amaca varmak istediklerini merak ediyorum." (10, K, AL, S), "Yaşadığımız bölgede, insanların deizm, ateizm vb. inançlarına neden pek sıcak bakılmıyor?" (10, E, AL, K), "İbadet konusundaki özgürlük kavramının toplumumuzun her kesiminde nasıl karşıladıklarını ve tepkilerini merak ediyorum." (10, K, AL, S), "Bölge halkının dövme saç uzatma ve erkeklerin küpe takması gibi şeylere hiç sıcak bakmamasının sebebi dinden kaynaklı mıdır yoksa toplumun benimsemiş olduğu kişi tasvirlerinden dolayı mıdır?" (10, E, AL, K)

Bazı sorular ise toplumdaki düzenin işleyişiyle ve bugünün insanının ahlaki durumuyla alakalıdır:

"Toplumda düzen ahlak kalmadı milletin çivisi çıktı aile ortamı kalmadı bunu nasıl geri kazanırız" (11, E, AL, K), "İnsanoğlu neden tanrılara değil de insanlara tapmaya başladı?" (10, E, AL, K), "İnsanlar neden hep birini mutlu etmek için diğerini üzer ya da kırar?" (10, E, AL, K), "Toplumda insanlar arasındaki anlaşmazlık sorunu, birbirine karşı saygısızlıklar gün geçtikçe neden bu kadar artıyor?" (10, K, AL, K), "Neden insanlar birbiriyle savaşıyorlar?" (10, E, AL, K), "Hayat neden bu kadar acımasız?" (10, E, AL, K), "Niye her zaman kötü insanlar kazanıyor?" (10, E, AL, K), "Niye daha fazla para kazanmak için bu kadar çaba harcıyor? (borsa-döviz, ekonomik kriz vb.)" (10, E, AL, K), "Müslümanlar neden hep zorluk çeker, neden hep zulüm görür?" (10, K, İHL, İ), "Kadın cinayetlerinin bu kadar artmasının sebebi nedir?" (10, AL, K)

Yapılan çeşitli araştırmalarda, gençlerin ahlakçı yönü, davranışlarında etkisi görülen ahlaki idealizm, aileye bağlılık büyüklere saygı, namus, dürüstlük gibi ahlaki

birçok değere oldukça önem verdikleri bilinmektedir (Hökelekli, 2015, s. 16-17). Gelen sorularda ergenlerin, toplumdaki ahlaki çözümleri sorgulayış şekilleri bu araştırmaları doğrular niteliktedir. Ak (2002, s. 111-132), 17-25 yaş arası yaşanan dini şüphelerin nedenleri içerisinde dini konularda bilgi eksikliğinin yanında dini şahsiyetlerin düşünce-eylem uyumsuzluğu ve dini kötü temsil eden kişilerin varlığını saymaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi ergenlikte model alma ve gözlem yoluyla bir din öğrenimi gerçekleştiği için dini temsil eden, temsil eder görünen kişilerin inançlarıyla çelişik her tutum ve davranış ergende şüphe konusu haline gelmektedir. Bununla birlikte dini bir kaynağı olmayan veya din dışında birçok etken sebebiyle ortaya çıktığı bilinen toplumsal bazı sorunların da din kaynaklı algılandığı, tamamen dinden kaynaklanan veya dinden kaynaklanmayan nedenlerin ayrımının yapılamadığı da dikkat çekmektedir.

3.4. Dinde İhlas Gayreti

Ergenlik döneminde birey samimiyetin, dindeki ifadesiyle ihlasın mutlak olarak gerekliliğinin hissettiği bir dönemdedir. Hökelekli (2010, s. 268-280), bu dönemde ergenin duygu hassasiyetinin ve kapasitesinin yüksek seviyede olmasının, dini duygularda da kendisini göstermesi nedeniyle, ergenliği *dini uyanış ve gelişim yaşları* olarak nitelemektedir. Her açıdan gelişim içinde olunan bu dönemde, cinsi güdülerin ve bağımsızlık arzusunun ortaya çıkardığı ahlaki ikilemler ile dinin gerekliliklerini tam olarak yerine getirememenin verdiği iç sıkıntısı, ergende yoğun bir suçluluk duygusu hissettirmektedir. Dini düşüncede yaşanan stresin konularını ele aldığı çalışmada ise Ok (2005, s. 28-33), kişilerin Kuran'la ve ibadetlerle ilgili yaşanan strese emirlere uymamak, ibadetlerde yaşanan güçlük ve ibadetlerini yapanlarda görülen ahlaksızlık gibi durumların etkili olduğundan bahsetmektedir. Çayır (2014, s. 81-83), ergenlerin dini inanç, şüphe ve dini tutumları üzerine yaptığı araştırmada bu sonuçları destekler nitelikte sonuçlara ulaşmıştır. Buna göre dini şüphe ve çatışmaların en önemli kaynaklarından biri dini ve ahlaki konulardan kaynaklanan şüphelerdir.

Gelen sorulara bakıldığında araştırmamızda elde edilen bulguların, yukarıdaki araştırmaları destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Psiko-sosyal konularla ilgili bulgularda en fazla sorgulama yaşanan üçüncü konu başlığı dinde ihlas gayreti

olmuştur. Ergen için dinde samimiyet, mükemmeliyet ve ahlakilik oldukça önemli bir noktadır. Sorulardan bir kısmı da inanç noktasında duyulan eksiklik hissi ve bu sebeple ortaya çıkan endişeden kaynaklanmaktadır.

"İnancımın tam olduğunu düşünmediğim zamanlar oluyor. Ne yapmalıyım?" (10, K, FL, A), *"İmanımız kadar neden inancımız güçlü değil?"* (10, E, AL, K), *"Eğer Allah'a kalpten inanmıyorsak inanmamızın bir önemi var mı?"* (11, K, FL, A), *"Bazı dini sorulara kendi içimizde cevap veremememiz bizi inançsız mı yapar?"* (10, K, AL, S), *"Kendimizi nasıl gerçekten Müslüman gibi hissedebiliriz?"* (10, K, İHL, H), *"İmanımızdaki eksikleri gidermek için neler yapmalıyız?"* (10, K, İHL, H), *"Tam olarak takva sahibi bir insan nasıl oluruz?"* (10, K, İHL, H), *"Nefsimize karşı nasıl dururuz?"* (10, E, AL, K), *"Eksiğimiz nasıl bulup halledebiliriz?"* (10, E, AL, K)

Bazı sorular modern dünyada bir Müslümanın çeşitli konularda takınması gereken tutum, tavır ve davranışlarla ilgilidir. Ergenler Hökelekli(2015, s.19)'nin bahsettiği gibi dindışı bir dünyada hem modern olup hem de Müslüman olmanın güçlüğüne yaşadıkları için çeşitli tutumlar sergilemektedir. Bazıları, yaşadığı çağı sorgularken bazıları dini sorgulamaktadır. Bazıları ise her ikisinin birlikte nasıl yürütülmesi gerektiğini öğrenme çabasıdadır.

"Neden peygamber zamanında doğmadım?" (11, K, AL, K), *"Neden İslam'dan uzaklaşıp modern düzene ayak uydurmak zorundayız?"* (10, E, AL, K), *"Hep peygamberimiz şu kapıdan gelse ne yapardınız sorusu soruluyor? Cevap veremiyorum. Bu çağda bir Müslüman nasıl yaşamalı?"* (10, K, İHL, H), *"Modernleşme içerisinde bir Müslüman, değerlerine bağlı kalarak nasıl kalabilir?"* (Öğr), *"Müslüman olup da Müslüman gibi yaşamayanlar niye böylesiniz?"* (10, E, AL, K)

"Yaşadığımız zamanın neden olduğu zorunlu durumların toplumsal ilişkiler, duygular ve hislere dinin bakış açısı nedir?" (11, E, İHL, İ), *"Modern mesellerde dinin bakış açısı nasıldır?"* (Öğr), *"Dinin güncellenmesi mümkün mü?"* (Öğr), *"Günümüz yaşamının dine olumsuz yönde etkilemesinin önüne nasıl geçebiliriz?"* (11, E, İHL, İ), *"Dinimizde boş vaktin karşılığı nedir? Boş vakitlerimde neler yapmalıyım? Vaktimi*

boşa harcayan, bana yararı olmayan ama yaparken çok mutlu olduğum şeyleri yapmam, onlar için boş vakit ayırmaya çalışmam yanlış mı?" (10, K, İHL, H), "Günümüzde nasıl Allah'a zikir çekilir?"(10, E, AL, K), "Allah'a nasıl daha yakın olabiliriz?" (10, K, İHL, H)

Bazı şüphe ve sorgulamalar ise modern toplumda dine bakış, din hakkında doğru bilgi edinme ve ergenin bu konularda kendi yapabileceklerine dairdir:

"Müminlere bu dünyaya neden geldiğimizi nasıl anlatabiliriz?" (10, E, AL, K), "İslam'ı kimlerden öğrenmeliyiz? İslam bilincini kafamıza nasıl oturtabiliriz?" (10, E, AL, K), "Günümüzde din hakkında konuşulduğunda konuşan kişi 'dindar, imam-hatipli, imana gelmiş' olarak nitelendiriliyor. Şimdiki gençlere ulaşmak için dini sevdirmek için neler yapılabilir? Peygamberimizin yöntemleri nelerdir?" (10, K, İHL, H), "Toplum ibadet konusunda belli bir bölümü çok cahil iken bir bölümü yeterince bilgili biz bu toplumu düzeltmeye çalışmadığımız için günah kazanır mıyız?" (10, E, İHL, İ)

"Müslümanlar neden sevilmez?" (11, K, AL, K), "Toplum neden önyargılı dine karşı?" (10, E, AL, K), "Popüler medyatik hocaların kadını anlatırken kullandıkları dil neden bu kadar olumsuz?" (Öğr), "Yabancı ülkelerde Müslümanlar terörist olarak nitelendiriliyor. Müslümanlara çok önyargı var ama diğer taraftan da Müslümanların şu anki hali de çok kötü, gerçek Müslüman sayısı çok az. Çok kolay yönlendiriliyoruz. Bu imajı nasıl düzeltebiliriz?" (10, K, İHL, H), "İslam'da toplumsal kuralların bu kadar güzel olmasına rağmen, neden bir Müslüman toplumda bunları göremiyoruz?" (10, K, AL, S), "İnsanlar inandıkları halde niçin tam kulluk etmezler" (10, E, İHL, İ), "Müminler ile müşrikleri bu devirde nasıl ayırt ederiz?" (10, E, AL, K)

Daha önce, ibadet hayatında da bahsedilen ergenlik döneminde tevbe ve dine dönüş sürecinde ergenin içinde beliren görev duygusunun etkisini burada da görmek mümkündür (Hökelekli, 2010, s. 278). Ergen bu duygunun etkisiyle, dini ve ahlaki planda görevi olduğunu hissettiği şeyleri yapmak ister, ancak zihninde tasarladığı bu ideale güç yetiremediği için bir 'yetersizlik ve günahkârlık' hissine kapılır. Sorular incelendiğinde dini yaşama gayretinde olan ergenin tam olarak bu iki duygu durumu

içinde olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanında, yine ideal bir düzen fikri olan ergenin, toplumda gördüğü sıkıntılı, çelişkili ve çarpıklaşan durumları dert edindiği ve çözüm yolu aradığı da anlaşılmaktadır.

3.5. Tarih ve Mezhepler

Günlük hayatta meydana gelen her türlü gelişme ve bu gelişmelerin etkileri, öğrendiği bilgileri artık neden-sonuç bağlamında ele almaya başlayan ergen için önemli bir şüphe kaynağı olabilmektedir. Dini öğretilerle günlük hayattaki örneklerin örtüşmemesi, günümüzde inanç sahibi bireylerin veya ülkelerin durumu ve bugünün dünyasında Müslümanların olumsuz görüntüsü gibi meselelerin şüphe ve sorgulama sebebi olduğu *Dinde İhlas Gayreti* başlığı altında ele alınan sorularda görülmektedir. Aynı meseleler, mezhepsel farklılıklar, mezheplerin gereklilikleri ve İslam birliği bağlamında da sorgulama konusu olmaktadır.

"Din hakkında tartışmalar neden vardır?" (10, K, AL, K), *"Alevilik ne demek?"* (10, K, AL, S), *"Neden dinler mezheplere bölünüyor?"* (10, E, AL, K), *"Neden 2 mezhep birbiriyle savaşıyor?"* (10, E, AL, K), *"Neden Muaviye Hz Hüseyin'in halifeliği kabul etmeyip halifeliğini ilan etti?"* (10, E, AL, K), *"Niye bir insanın liderliğini kabul etmeyip başkaldırıyorlar?"* (10, E, AL, K), *"Mezhepsiz olmak, mezheplere inanmamak günah mı?"* (11, E, AL, K), *"Ailemizden farklı bir mezhebe bağlı olabilir miyiz?"* (10, K, İHL, H), *"Bir gruba, tarikata, cemaate bağlanmadan da dindar olunamaz mı?"* (Öğr),

"Neden Müslümanlar birbirine yardımcı olmuyor?" (10, E, AL, K), *"Neden Müslüman toplumlar birleşmiyor?"* (10, E, AL, K), *"İslam Birliği neden sağlanamıyor?"* (10, E, AL, K), *"İslam dünyasında İslam Birliği'nin olmamasının nedeni nedir?"* (10, K, AL, K)

3.6. Bilim-Din Çatışması

Bilimsel veriler ergenlerde dini şüphenin en önemli kaynaklarından birisidir. Kalfa (2019, s. 69) yaptığı araştırmada lise öğrencilerinin, öğrendikleri her yeni bilgiyi dini metinlerle karşılaştırdıklarını ve bu şekilde dini metinlerin doğruluk-yanlışlığı

konusunda karar verdiklerini ifade etmektedir. Ergenlerle ilgili yapılan başka bir araştırmada ise 12 yaşında olanların %42'sinin, 15 yaşında olanların %50'sinin, 18 yaşında olanların ise %57'sinin dini şüphelerinin, din ile bilim arasında görülen çatışmadan kaynaklandığı tespit edilmiştir (Bahadır, 2015, s. 322). Bu şüphenin, bize kendimiz dışındaki gerçekliğin bilgisini dinin değil ancak bilimin verebileceği fikrini savunan bilimsel ateizme dönüşmesi de olasıdır (Sevinç, 2017, s. 115). Gelen sorularda bu çatışmanın oluşturduğu kafa karışıklığı görülmektedir:

"Din akla uygun değil midir veya akla anlaşılamaz mı?" (11, E, İHL, İ), "Bilimsel veriler ile dinin argümanları birleştirilebilir mi?" (Öğr), "Eski İslam âlimleri pozitif bilimlere ne kadar önem vermiştir?" (10, K, AL, K)

"Varlığımızın sebebi bilim mi Allah mı?" (10, K, AL, S), "İnsan ve yaratılış dinen nasıldır?" (10, E, AL, K), "Big Bang ile mi yoksa sıfırdan/yoktan mı yaratıldık?" (10, E, AL, K), "Din-evrim karşıtı mıdır?" (10, E, AL, K), "Evrimin dindeki yeri nedir?" (Öğr), "Beyaz ve siyah insanların arasında neden, hangi sebeple renk ayrımı var?" (10, E, AL, K)

"Neden Kuran ile tarih çelişiyor? Biz ilk insan Hz Âdem diye inanıyoruz ve ona bilgiler Allah tarafından öğretiliyor. Nasıl yaşayacağı, hayatta kalacağı, dini nasıl yaşayacağı vs. Ancak bize öğretilen tarihte yazı Sümerler tarafından bulunuyor, ilk insan hiç bir şey bilmiyor, maymundan geliyor ve evrim süreci ile bu hale geldiğimiz söyleniyor. Hz. Nuh zamanında gemi var, birçok peygambere suhuflar gelmiş." (10, K, İHL, H), "Bilimsel olarak ilk insanların okuma yazma ve konuşma bilmediği öne sürülüyor. Ancak Hz. Âdem'e 10 sayfa suhuf indirilmiştir. İşte Tam olarak bu noktada din ile bilim çelişiyor. Bunun doğrusu ne ?" (10, K, İHL, H)

"Bilim ve din de varoluş tipleri birbirinden çok farklı fazlaca çatışıyorlar. Evrim teorisi ve Hz. Âdemin dünyaya gönderilen ilk kişi olması birbirinden keskin şekilde ayrılan kavramlar fakat net bir bilgi söz konusu değil. 'Dil' ve objelerin öğretilmesi. Melekler tarafından Hz. Âdem'e öğretildiğini bilmekteyim, fakat işin ilginç yani farklı dillerin nasıl ortaya çıktığı, bunun bir silsile şeklinde devam ettiğini düşünüyorum ve farklı sorular zihnimi bırakmıyor değil." (10, K, AL, S)

"Hz. Musa'nın denizi yarması olayı mucizevi midir? Yoksa tabiat olaylarının iyi takip edilmesi neticesinde gerçekleşen bir hadise midir?" (SM, Öğr.)

"Gerçekten topraktan mı yaratıldık yoksa maymundan mı?" (10, K, AL, S), "Hz. Âdem (öz olarak) neden yaratılmıştır? (10, AL, K), "Bütün insanlar topraktan yaratıldığına göre neden herkes farklı?" (10, AL, K), "Hepimiz Hz. Âdem ile Havva'dan geliyorsak ırklar nasıl oluştu?" (SM, Öğr.), "Beyaz ve siyah insanların arasında neden/hangi sebeple renk ayrımı var? (10, E, AL, K), "İlk insan Hz. Âdem ile Havva ise bu kadar farklı dil nasıl oluşmuş? Neden herkes aynı dili konuşmuyor?" (SM, Öğr.).

Bilim-din karşılaştırılması yapılırken genellikle varoluş-yaratılış ve sonraki süreç ile fizik ve biyoloji alanlarındaki bilgiler üzerinden gidilmektedir. Ayrıca dinde ve İslam'da pozitif bilimlerin yerinin de merak konusu olduğu görülmektedir.

Buraya kadar verilen örneklerde bilimsel gelişmeler ve teoriler ile dini anlatımlar arasında gördüğü çelişki ve farklılıklar, ergenin dini düşüncede yaşadığı içsel çatışmaya temel sebep olarak ele alınabilir. Bu bakımdan bu sorgulamalar, Hökelekli (2010, s. 201)'nin bahsettiği *bilimsel şüphe* türü içine girmektedir. Özellikle evrim ve yaratılışın bilimsel şüphede öne çıktığı görülmektedir. Sevinç (2017, s. 114-118), bilimsel ateizm konusunu ele alırken bazı ateistlerin, evrimsel biyoloji ile tanıştıktan sonra ateist olduklarını, Kitab-ı Mukaddes veya Kuran'daki yaratılış ile evrim teorisinin uyumsuz bir içeriğe sahip olduğunu belirttiklerini aktarır. Diğer yandan yaratılışla ilgili tefsirlerde farklı yorumların yapıldığı (Demirci, 2019, s. 21-23) bilinen bir durum olduğundan dini literatürde tek bir görüşten bahsedilemez. Modern dönemde de evrim ve yaratılış hakkında, birbiriyle çeliştiğine dair görüşlerin (Demirci, 2019, s.62-64) yanında uzlaştırmacı görüşlerin (Bayrakdar, 2011, 337-339) varlığı da bilinmektedir.

3.7. Felsefi Sorular

Felsefi sorular başlığı altında ele alınan sorular dikkatli incelendiğinde soruların çoğunun din felsefesinin konusu olduğu ve benzer mantıkta ancak farklı şekillerde ifade edildiği görülecektir. Bu soruların, Tanrı'nın sıfatları noktasındaki saf

bir merak, bir arayış şüphesi, eksik veya yanlış bilgilenme temelli olduğu söylenebilir (Hökelekli, 2010, s. 198; Hasan Peker, 2017, s. 49-50). Konunun modern dünyada din başlığı altında ele alınmasının sebebi ise, alandaki gözlemlerimiz ve süreç içindeki araştırmalarımız sonucunda, sorulan soruların çoğunlukla güncel tartışmalardan etkilenilerek veya çevrimiçi sitelerden görüldüğü şekliyle ifade edildiğinin belirlenmesidir. Bu noktada modern dünyanın ve teknolojinin etkisiyle lise döneminde lisans seviyesindeki bazı felsefi sorulardan haberdar olan gençlerin bu noktada şüphe ve sorgulama yaşadığı görülmektedir.

"Allah kendinden daha büyük bir taş var edebilir mi?" (Öğr), "Allah kaldıramayacağı taşı yaratabilir mi? Veya başka tanrılar yaratabilir mi?" (Öğr), "Allah kaldıramayacağı bir taş yaratabilir mi?" (11, E, İHL, İ), "Allah yok edemeyeceği bir şey yaratabilir mi?" (11, E, İHL, İ), "Allah'ın her şeye gücü yetiyorsa ve Allah ölümsüzse Allah kendini öldürebilir mi?" (11, E, AL, K), "Bizi, bu evreni yaratmak için kocaman bir güce, ya da bir güç sahibine tesadüf olmadığına inanıyorsak, Allah'ın varoluşunun mutlak bir güce ihtiyaç duyduğuna neden inanmıyoruz?" (10, K, İHL, H)

Gelen sorulardan bazıları ise dinin gerekliliği, kanıtı, amacı, temel esasları ve felsefenin dindeki yeri gibi sorulardan oluşmaktadır.

"Günümüz dininde felsefenin yeri nedir?" (10, K, AL, K)

"Neden bir dine ihtiyacımız var" (10, K, AL, S), "Dinde amaç nedir? İyi-kötüyü ayırmak mıdır?" (10, AL, K), "Neden bir şeye inanma ihtiyacı hissedersiz? Allah'a neden inanırım? Ya da inanmakta neden bu kadar zorlanıyorum? Çok iyi bir insan olup Allah'a iman etmiyorum diye niye yanıyorum?" (11, K, FL, A), "İnsan neden diğer varlıklardan üstün?" (10, AL, K)

"Her dinin kanıtı var mıdır?" (10, AL, K), "İnandığım şeyin gerçekliğinden şüphe etmememi sağlayan faktörlerin neler olduğunu bilmiyorum?" (10, K, AL, S), "Göremediğimiz bir güç sahibine ve o gücün dinine inanıyoruz ama doğru din olduğuna"

ne kadar emin olabiliriz?" (10, K, İHL, H), "Bizi gerçekten Allah mı yarattı yoksa bir oyun benzeri bir programda mıyız? Bir nick miyiz? Rakamlardan oluşan bir kod?" (11, E, İHL, İ), "Şu anda bir hayal dünyasında mıyız?" (10, K, AL, K)

Özellikle bir kanıt arayışının hâkim olduğu bu sorular yaratılış-varoluş başlığında ele alınan " Ben var mıyım?" türü sorularla bağlantılıdır. Bu tür sorularda ergenin düşünce sınırlarının genişliği ve her ihtimalin kıyısında gezindiği rahatlıkla görülebilmektedir. Dinlerin öğretilerinin doğruluğuna bir kanıt ararken, varoluşa dair sorular da beraberinde gelmektedir. Sonuçta bir varoluş sorgulamasının yanında; insandaki temel bir güdü olan anlam arayışının (Frankl, 2009, s. 111-114), felsefenin en köklü evren tasavvurlarından olan Platon ve idealar âlemi görüşünün (Birand, 1958, s. 53-55; Skirbekk & Gilje, 2014, s.70-78; Yıldızdöken, 2017, 442-444) ve sonrasına etkilerinin veya simülasyon teorisi (Bostrum, 2003, s. 243–255; Tarhan, 2011, s. 56-57; Kassin 2016, s. 37-39; Woodward, 2017) gibi modern dönemde ortaya atılan çeşitli teorilerin, ergenin düşünce dünyasındaki etkisi ortaya çıkmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM
SONUÇ VE ÖNERİLER

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çeşitli gelişim aşamalarının aynı dönemde yaşandığı bir süreç olan ergenlik dönemi, insan hayatının en önemli eşiklerinden birisidir. Bireyin zihin gelişimiyle birlikte dini inançlarını da gözden geçirerek yeniden düzenlediği bu eşik, dini gelişim açısından da uyanışın yaşandığı bir dönüm noktası olmaktadır. İşte böyle bir süreçte ergenlerin dini şüphe ve sorgulamalarını hangi konuların oluşturduğu ve bu sorgulamaları kendi ifadeleriyle nasıl dile getirdikleri bu araştırmanın temel problemi olarak belirlenmiştir. Bu amaçla, çalışmamızda farklı lise türlerinde öğrenim gören öğrencilerin dini konularda sorguladıkları konular ve merak ettikleri sorular analiz edilerek, din psikolojisi açısından değerlendirilmiştir. Bu bağlamda araştırmada elde edilen verilerden hareketle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Ergenlik döneminde dini alanda şüphe, merak ve sorgulama haline gelen konuların %55,6'sını *İnanç Konularıyla İlgili Bulgular* oluşturmaktadır. 750 sorudan 417'sinin inançla ilgili meseleleri içermesi, ergenlikte yeniden şekillendirilen dini inançların temelden ele alındığını göstermektedir. Dini şüphe ile ilgili daha önce yapılan araştırmalarda da büyük oranda inanç konularının şüphe kaynağı olduğu belirlenmiştir. Bu bakımdan araştırmamızdaki bulgular konuyla ilgili yapılmış geçmiş çalışmaları destekler niteliktedir.

Dini şüphe ve sorgulamaların en fazla inanç sahasında yaşanmasında, inanç veya iman esasları şeklinde tanımlanabilecek bu konuların; kişinin duygu, düşünce, bilgi ve kanaatlerini şekillendirerek bir hayat görüşü ortaya koymasından kaynaklandığı söylenebilir. Bireydeki etkisi bu derece büyük olduğundan, inanç esasları bir dinin temeli sayılmaktadır. Dolayısıyla her meselenin en temelden ele alınarak bireysel bir süzgeçten geçirildiği ergenlik döneminde, dini şüphelerin de dinde temel anlamı taşıyan inanç sahasında yoğunlaşması şaşırtıcı değildir.

İnançla ilgili soruların dağılımına bakıldığında ise Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret başlığı altında değerlendirilen ve ahiret hayatının çeşitli aşamalarıyla ilgili olan soruların yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bu alt tema altında ele alınan Ölüm Anı ve Sonrası, Kabir Hayatı ve Diriliş, Hesap ve İmtihan, Cennet ve Cehennem konuları gayb

alanı olduğundan insan için her dönem merak konusu olmuştur. Buna bağlı olarak soruların büyük bir kısmı şüphe ifadesinden çok bilgi eksikliğini gidermeye yöneliktir. Ancak özellikle cennete veya cehenneme kimlerin gideceği ya da hesap ve imtihan olgusunun anlamı ve maksadına yönelik sorularda dini şüphe örnekleri öne çıkmaktadır.

Yaratılış-Varoluş, inanç konularıyla ilgili bulgular içerisinde ahiret hayatından sonra ergenlik döneminde en fazla dini şüphe ve sorgulama yaşanan ikinci konu olduğu anlaşılmaktadır. Ergenler yaratılışı; nedenini, amacını, şeklini, bu konularda dinin ve bilimin söylediklerini kıyaslayarak sorgulamaktadırlar. Ayrıca Allah'ın kudretinin, iradesinin, ilminin ve bazı dini ifadelerin de yaratılış bağlamında karşılaştırılarak sorgulama konusu edildiği görülmektedir. Daha sonra sırasıyla Melek, Cin, Şeytan Gibi Varlıklar, Kaza-Kader ve İrade-Özgürlük, Kıyamet Alametleri, Tanrı Bilinci-Allah'ın Varlığı, Birliği ve Sıfatları, Adalet ve Eşitsizlikler, Kutsal Kitaplar ve Diğer Dinler, Peygamberlik Kurumu ve Peygamberin Dindeki Yeri, Kötülük Problemi, Hayır ve Şer, Ruh ve Âlem gibi konuların ergenlikte inanç sahasında şüphe ve sorgulamaya neden olan veya merak edilen konular olduğu anlaşılmaktadır. Konuların sıralamasına bakıldığında en fazla merak ve şüphe kaynağı haline gelen konuların genellikle insanın algısını aşan ve fizik âlemin dışındaki gaybi konuları içerdiği görülmektedir.

Dini alanda ergenlerin şüphe ve sorgulama yaşadıkları bazı konular *Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular* içerisinde ele alınmıştır. Bu ana tema altındaki sorular araştırma bulgularının %23,7'sini oluşturmaktadır. Bu soruların ayrıntılı dağılımına bakıldığında ise en fazla şüphe ve sorgulamanın dinde kadın ve erkek meselesi konusunda yaşandığı ve daha çok kadın ve erkek arasındaki eşitlik-eşitsizlik meselelerinin şüpheyne sebep olduğu anlaşılmaktadır. Sosyal ilişkiler bağlamında ele alınan kız-erkek ilişkileri konusunda gelen sorular ise ergenlik döneminde bireyin bağımsızlık ve özgürlük arzusu ile cinsi hislerinin uyanışıyla birlikte, karşı cinsle ilişkilerde dinin yasakladığı bazı davranışları sorgulamasıyla ortaya çıkmaktadır. Genel olarak bu tema altında gelen sorular incelendiğinde, dinin toplumla ilişkisinin ve pratik hayata yansımalarının etkilerinin ergenlik dönemi dini şüphe ve sorgulamalarına kaynaklık ettiği görülmektedir. Ayrıca bugünün dünyasında dini doğru yaşama gayreti,

dini pratiklerde hassasiyet, suçluluk ve günahkârlık hisleri, felsefenin, özellikle din felsefesinin içinde değerlendirilebilecek çeşitli sorular, günümüzde yansımalarına şahit olunan tarihi olaylar ve dinde mezhep olgusu, güncelin vazgeçilmezi bilim ile dinin karşı karşıya getirilmesiyle ortaya çıkan dini şüphe ve sorgulamaların da ergenlerin zihnini meşgul ettiği görülmektedir.

İbadet, Dini Hüküm ve Kavramlar %20,7 oranıyla ergenlik döneminde dini alanda en fazla şüphe, merak ve sorgulama haline gelen konuları içeren üçüncü ana tema olmuştur. Bu başlık altındaki konular sırasıyla Dini Hükümler, İbadet Hayatı, Kur'an'ın Üslubu ve Bazı Kavramları ile Hadislerdir.

İbadet, dini yaşayışta inancın fiile dökülmesini ve bir inanç-davranış uyumu ile kişilik bütünlüğünü sağlaması sebebiyle dini hayatta önemli bir konumdadır. Bu konum ibadeti, dini yaşayışta inançtan sonraki en önemli mesele haline getirmektedir. İbadetin dini yaşayıştaki bu öneminin, doğal olarak bu konuyla ilgili soru, sorgulama ve şüphelerin miktarında da artışa neden olduğu söylenebilir. İbadetlerin içerikleriyle ilgili sorular ise genellikle ibadetlerin şekilleriyle ve gereklilikleriyle ilgilidir. Gelen sorular incelendiğinde; toplumun ibadet algısı, ibadetin etkisi, insanların inandığı halde bile ibadetlerini aksatmalarının nedenleri, terki durumunda dini anlamda sonuçları ve ibadette riya korkusu gibi konuların dini şüphe ve sorgulamalara neden olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca belirli ibadetlere dair soruların dağılımına bakıldığında ise, namaza dair soruların çokluğu göze çarpmaktadır. Bu sonuca göre; namaz ibadetinin yükümlülük şartının ergenlikle birlikte başlamasının ve gün içinde uygulama sıklığı en fazla olan farz ibadet oluşunun etkili olduğu söylenebilir. Yılda belirli bir süreyle sınırlı olan oruca dair soruların sadece şekil itibarıyla gelişi; hac ve kurbanı dair soruların sadece ergenlerin dikkatini çeken, çelişkili görülen veya yılda bir de olsa uygulamada ihtiyaç duyulan konulardan gelmesi ya da yükümlülük bakımından belli bir mali birikim gerektiren zekâta dair herhangi bir sorunun gelmemesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Kuran okumakla ilgili daha çok okunuş şekline dönük, dua etmekle ilgili ise duanın gerekliliği, duada kullanılan lafızlar ve duanın kabul edilmemesi gibi açılardan soru geldiği görülmektedir. Bu sonuçlar egosantrik bakış açısına sahip olan ergenlerin kendilerine dönük konularda sorgulama yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

Öğretmenlerden elde edilen soruların başlıklar altındaki dağılımına bakıldığında birkaç konu başlığı dışında büyük oranda öğrencilerden elde edilen soruları temsil ettiği görülmektedir. Âlem, hadisler, helal-haram, oruç, kurban, Kur'an okumak, toplum ve gelenekler, dinde ihlas gayreti, tarih ve mezhepler ve felsefi sorular başlıklarında ise öğretmenler tarafından aktarılan herhangi bir soru bulunmamaktadır. Bu sonuç, ergenlerin dini alandaki şüphe ve sorgulamalarını genellikle rahat bir şekilde ifade edebildiklerini ve alanda daha önce yapılan çalışmaların bulgularını (Bahadır, 1994, s. 154; Ak, 2002, s. 135; Ok, 2005, s. 35) destekler şekilde ergenlerin bu şüpheleri gidermek adına bilgisine güvendikleri kişilere sorularını yönelttiklerini göstermektedir.

Dini soruların analizini içeren diğer çalışmalara bakıldığında, ele alınan soruların TV'de yayınlanan dini programlara veya Diyanet'in Aile İrşat Büroları ile Alo Fetva Hattı'na gelen sorulardan elde edildiği görülmektedir. Bu soruları yönelten kişilerin yaş ortalamasının ise 18 yaş üstü olduğu anlaşılmaktadır. Daha çok aile, boşanma, sosyal konular, sağlık, ibadet hayatı ve kadınla ilgili meselelerin öne çıktığı bu araştırmalarda özel olarak ergenlik döneminde dini konularda yaşanan dini şüphe, sorgulama ve merak konularına, yani bu yaşların dini gündemine dair bir veri bulunmamaktadır (Altıntaş, 2008; Aybey, 2015; Kocaoğlu, 2016; Çelebi, 2018). Bu çalışmalardaki sonuçlardan farklı olarak, araştırmamızda elde edilen verilere göre ergenlik döneminde dini konularda yaşanan şüphe, sorgulama ve merak konularının daha önce de ifade edildiği üzere büyük oranda inanç sahasında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu sonuç ise yaşla birlikte dine bakıştaki ve merak alanlarındaki değişimi ortaya koymaktadır. Ayrıca insanın hayatın her döneminde dinin kendi hayatına yansıyan sosyal ve pratik boyutuyla ilgilendiği söylenebilir. Ergenlik döneminde ise kimlik oluşturma sürecine de bağlı olarak inanç boyutunun öne çıktığı, dini şüphe ve sorgulamaların bu boyutta yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, ergenlik dönemi dini şüphe ve sorgulamalarının daha çok inanç konularında yoğunlaştığı, bununla beraber özellikle bireyin günlük hayatında etkisini hissettiği psiko-sosyal konuların, ibadetlerin, dini hükümlerin ya da çeşitli dini kavramların da dini şüphe ve sorgulamaya kaynaklık ettiği ortaya çıkmıştır. Kula (2006, s. 71-76)'nın tespit ettiği ergenlik dönemi dini şüphelerinin temel özellikleri

araştırmamızda doğrulanmıştır. Gelen soruların konu dağılımı ve ifade biçimlerine bakıldığında ergenlik dönemindeki duygusal yönün, başka sahalarda yaşadığı çatışmaların, kuralsız olma özelliğinin, her anlamda değişime açık oluşun bireyin dine yaklaşımını da etkilediği; dini konulardaki şüphe ve sorgulamalarının, yaşadığı veya gözlemlediği durumlara binaen ortaya çıktığı için daha çok yüzeysel olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bir suçluluk ve günahkârlık duygusu içinde bulunan ergenin, birçok konunun dini hükmünü merak ettiği, toplumdaki yanlışlıklardan rahatsızlık duyduğu ve dini doğru yaşama gayreti içinde olduğu da görülmektedir.

Bu bulgulardan hareketle yapılabilecek öneriler ise şu şekilde sıralanabilir:

1. Birçok alanda gelişim dönemi olan ergenlik döneminde dini gelişimin göstergesi olan şüphe ve sorgulamalar, bireyin sonraki hayatında dine bakışını etkileyen önemli bir aşama olarak görülmelidir. Bu bağlamda ergenlik dönemindeki gençlerin soruları hassasiyetle ve dikkatle ele alınmalı, kızarak veya tepki göstererek değil sabırla cevaplandırılmalıdır.

2. Dini şüphe ve sorgulamaların çok çeşitli alanlarda yaşandığı, bu dini şüphelerin arayış, bencillik, sadakat, bilimsel, kavramsal, algısal ve inkârcı olmak üzere çeşitli türlerinin olduğu ve farklı şekillerde ortaya çıktığı, dolayısıyla her sorgulama ve şüphenin aynı yöntemle ortadan kaldırılamayacağı bilinmelidir.

3. Din eğitimi ve öğretimi, baskıcı ve olumsuz dili kaldırabilecek bir alan değildir. Duruşunu, otoritenin ve emir kipi kullanımının karşısında konumlandırıran ergende kullanılacak sert üslubun olumlu bir karşılığının olmayacağı bilinmeli, gençlere bu konuda dikkatle ve sabırla muamele edilmelidir. Ayrıca öğretimde sadece söylemin değil eylemin de tutarlılık içermesi, şüphe ve çatışmalara sebebiyet verilmemesi açısından oldukça önemlidir.

4. Din öğretimi konusunda bazı konuların kritik öneme sahip olduğu bilinerek, o konuların anlaşılmasına özel çaba harcanmalıdır. Allah'ın fiilleri ve sıfatları, kaza-kader, dinde kadının konumu, din-bilim ilişkisi, kötülük problemi gibi konuların anlaşılmasının, birçok dini şüphenin ortadan kalkmasında kritik bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Din öğretimiyle ilgilenenlerin bu konulara hâkim olması ve doğru bir şekilde aktarması önemlidir.

5. Din konusunun çeşitli vesilelerle devamlı olarak gündemde kaldığı günümüzde, gençlerin dine dair şüphe ve sorgulamalarının dikkate alınması elzemdir. Yöntem kısmında kısaca bahsedilen ve soruların dışında gelen yorumlardan biri olan *“Bu konuyu ele almanıza çok sevindiğimi söylemek istiyorum. Son zamanlarda kendimi fazlasıyla boşlukta hissediyorum.(...) benim ve eminim benim gibilerin dışarıdan gelecek desteklere ihtiyacımız var...”* ifadesi bunu ortaya koyar niteliktedir. Bu konu, hem İslami İlimler veya İlahiyat fakültelerinin hem de Diyanet’in özel ve güncel olarak ele aldığı bir konu haline gelmelidir. Bu bağlamda yakın zamanda TRT Diyanet’te yayınlanan ve gençlerin dini konularda sıklıkla sordukları soruların konu edildiği *“Kafama Takıldı”* programı güzel bir gelişmedir.

6. İlahiyat ve İslami İlimler Fakülteleri’nde kelam, fıkıh, tefsir ve felsefe gibi derslerde ergenlik dönemi şüphe ve sorgulamaları konusu özel olarak ele alınmalı ve bu alanda eğitim alan öğrencilere, ileride karşılaştacakları sorulara dair farkındalık kazandırılmalıdır.

7. Özellikle son yıllarda gençlerin dini konulardaki bu şüphe ve sorgulamaları daha çok deizm ve ateizmin artışı ile irtibatlandırılarak gündeme gelmektedir. Bu şekilde yapılan kısır tartışmaların yerine konunun anlaşılması, bu şüphelerin sebeplerinin ve nihayetinde yapılabileceklerin ortaya konabilmesi amacıyla nicel ve nitel alan araştırmalarına ihtiyaç vardır. Konuyla ilgili yapılan tartışmalarda üstten bir bakıştan ziyade bu dönemde gençlerin kendilerini nasıl ifade ettikleri de dikkate alınmalıdır.

8. Araştırma bulgularının, bu dönemde öne çıkan toplumsal değişkenlerden etkilendiği varsayılmaktadır. Bu sebeple ileride konuyla ilgili yapılacak çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşılması da mümkündür.

9. Ergenlik döneminde dini şüphe ve sorgulamaları ele alan bu araştırmada konuyu ergenlik dönemindeki bireylerin kendi ifadeleriyle ele alarak dini şüphe ve sorgulamalarının içeriklerini belirleyerek bir panoramasını ortaya koyabilmek hedeflenmiştir. Bu nedenle araştırmada elde edilen soru sayıları il, lise türü, cinsiyet gibi değişkenler bakımından eşit miktarlarda olmadığından, bu değişkenlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesine imkân vermemektedir. Bu konuda ileride yapılacak

ve bu değişkenlerin etkilerini karşılaştırmalı olarak inceleyecek nitel ve nicel çalışmalarla alana katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- “Gençlik ve İnanç” Çalıştay Sonuç Bildirgesi.” (2018, Nisan 3). *İktibas Dergisi*. Erişim Adresi <http://iktibasdergisi.com/2018/04/03/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirgesi/> (5 Ağustos 2020).
- Ak, K. (2002). 17-25 Yaş Gençlerde Görülen Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE.
- Albayrak, A. (2009). *Üniversite Gençlerinin Dua Tutum ve Davranışları*. Rize: Karadeniz Basın Yayın.
- Albayrak, H. Ş. (Ed.). (2019). *Kadın Olmak: İslam, Gelenek, Modernite ve Ötesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Altıntaş, İ. (2008). *Dış Göç ve Din (Almanya'daki Türklerin Dini Hayatına İlişkin Sosyolojik Bir Çözümleme)*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Avcı, M., Hiperlink (Firm), Saygılı, S., Denier, N., & Bayrakdar, N. (2017). *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Kötülük Problemi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Aybey, S. (2015). Diyanet İşleri Başkanlığı Aile Ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Soruların Analiz Ve Değerlendirilmesi (Ege Bölgesi Örneği). *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi SBE.
- Aydın, A. (2000). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. Alfa Yayınları.
- Ayten, A. (hızl.). (2010). *Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*. İstanbul: İz yayıncılık.
- Bahadır, A. (1994). Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE.
- Bahadır, A. (2015). Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler(Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma). H. Hökelekli (Ed.). *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* içinde. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 307-368.

- Bayrakdar, M. (2011). Tekâmül Nazariyesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bayrakdar, N., Denizer, N., Avcı, M., & Saygılı, S. (2017). *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Bayrakdar, N., Denizer, N., Avcı, M., & Saygılı, S. (2017). *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Berg, B. L., & Lune, H. (2019). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (9. Baskıdan Çeviri). A. Arı (çev.). Eğitim Yayınevi.
- Binbaşioğlu, C. (1975). *Gelişim Psikolojisi*. Ankara: Binbaşioğlu Yayınevi.
- Birand, K. (1958). *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Bostrom, N. (2003). Are We Living In A Computer Simulation? *Philosophical Quarterly*, 53(211), 243–255.
- Bulut, M. (2020). *Delilleriyle İslam Akaidi: İslam İnanç Esasları*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Ceylan, Y. (2010). Lise Öğrencilerinin Din Algısı. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE.
- Cüceloğlu, D. (2000). *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çakan, İ. L. (2013). *Şekil ve Örneklerle Hadis Usûlü (32. Baskı)*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Çayır, C. (2014). Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma. *Bilimname Düşünce Platformu*. XXVII(2), 59-88.
- Çelik, K. (2014). Kötülüğün Felsefesi: Felsefi Tecrübede Kötülük Sorunu ve Kötülüğü Haklılaştırma Olarak Teodise. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6. 155-182.

- Çetin, R. (2016). Kuran-ı Kerim Bağlamında Kader-İmtihan İlişkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5(4). 780-800.
- Daryal, A. M. (1980). *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Demir, Z. (2019). Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler ile Psiko-Sosyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması: İstanbul Örneği. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.
- Demirci, M. (2019). *Kuran ve Tefsir Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı.(2014). *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara. Erişim adresi <https://serdargunes.files.wordpress.com/2013/08/tc3bcrkiye-de-dini-hayat-arastirmasi-2014.pdf>.
- Fazlıoğlu: Deizm Ne, Başörtülüler Arasında Ateizm Yayılıyor; Tablo Bu Kadar Ciddi. (2018, Mart 19). İslami Analiz. Erişim Adresi <http://www.islamianaliz.com/h/64015/fazlioglu-deizm-ne-basortululer-arasinda-ateizm-yayiliyor-tablo-bu-kadar-ciddi> (5 Ağustos 2020).
- Frankl, V. E. (2009). *İnsanın Anlam Arayışı*. S. Budak (çev.). İstanbul: Okuyan Us.
- Girit, S. (2018, Nisan 20). Türkiye'de Deizm Tartışması: Muhafazakâr Gençlik Dinden Uzaklaşıyor Mu?. *BBC Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43832877> (5 Ağustos 2020).
- Günay, H. M. (2010). Şüphe. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Harman, Ö. F. (1993). Cehennem. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Hayta, A. (2017). *Allah'a Bağlanmak*. İstanbul: Otto Yayıncılık.
- Horozcu, Ü. (2010). Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.

- Hökelekli, H. (2010). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hökelekli, H. (2015). Gençlik ve Din. Hökelekli, H.(Ed.). *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* içinde. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 9-31.
- Hökelekli, H.(1988). Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler. *M.E.B. Din Öğretimi Dergisi*. sy.14.73-82.
- Işıkoğlu, N. (2005). Eğitimde Nitel Araştırma. *Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 20 (5), 158-165.
- İmamoğlu, A., & Ferşadoğlu, S. (2013). Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dini Tutum ve Davranışların Tahlili. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1. 19-40.
- Kağıtçıbaşı, Ç. Ve Z. Cemalcılar. (2017). *Dünden Bugüne İnsan Ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kalfa, N. T. (2019). Gençler Nazarında İnanç Problem Alanları ve Dini Şüphe-Lise Öğrencilerinin İnanç Soruları Üzerine Nitel Bir Araştırma ve Öneri-. Bayyigit, M. ve M. Özkan, A.A. Çanakcı, A. Abdelghany (Ed.). *Hız. Peygamber ve Gençlik Sorunları* içinde. Konya: Palet Yayınları. 62-88.
- Kalfa, N. T. (2019). Gençlik Dönemi İnanç Gelişimi Ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE.
- Karaca, F. (2016). *Dini Gelişim Psikolojisi*. Eser Ofset Matbaacılık.
- Karacoşkun, M. D., Ü. Horozcu, S. Yılmaz, A. Ş. Yüksel, ve B. Sambur, (2012). *Din Psikolojisi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karasar, N.(2017). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. Nobel Akademik Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2005). Dinsel Şüphe. *Kelam Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 65-82.
- Kassan, P. (2016). I am Not Living in a Computer Simulation, and Neither Are You. *Skeptic Magazine*, volume: 21, Number 4.

- Kaya, E. (2019). Türk Halk Dindarlığının Medyada Dini Sorular Üzerinden Değerlendirilmesi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15.170-189.
- Kocabıyık, O. (2016). Olgubilim ve Gömülü Kuram: Bazı Özellikler Açısından Karşılaştırma. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 55-66.
- Kocaoğlu, N.N. (2016). İl Müftülüğü 'ne Sorulan Sorulardaki Psikolojik Arka Plan (Kayseri Örneği). *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE.
- Köse, A. (2012). *Enteller Aleykümselam Der mi?*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Köse, A. (2019). *Neden İslam'ı Seçiyorlar*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Köse, A. ve A. Ayten. (2012). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kula, T. (2006). Ergenlerde Dini Düşünce Yaşanan Güçlükler (Bir Diyarbakır Örneği). *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi SBE.
- Kuran*. Bakara Suresi, Ayet 155.
- Kuran*. Enam Suresi, Ayet 59.
- Kuran*. Nisa Suresi Ayet 136.
- Kuran*. Zariyat Suresi, Ayet 9.
- Kuran*. Zâriyât Suresi. Ayet 56.
- Kutluer, İ. (2018). Ruh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C.35. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Levine, M. (2005). *Hayata Hazır Gençler Yetiştirmek*. İstanbul: Boyner Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2013). *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

- Meriç, N. (2004). *Gündelik Hayat ve Fetvalar*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Ok, Ü. (2005). Dini Düşünce'de Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb.) Boyutları. *Dini Araştırmalar*, 8(22), 11-40.
- Osmani, M. (2014). Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri (Kalkandelen Örneği). *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE.
- Özbaydar, B. (1970). *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Peker, H. (2016). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Peker, Hasan. (2017). Problematik Olarak Tanrı'nın Sıfatlarına Bütüncül Bir Bakış. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4(7), 45-68.
- Plotnik, R. (2009). *Psikoloji'ye Giriş*. T. Geniş, S. Darcan Çiftçi ve H. Dağ (Çev.). Kaknüs Yayınları.
- SAÜ. (2019, Kasım 13). Gençlik Dönemi İnanç Meseleleri Çalıştayı Yapıldı. [*Etkinlik, Manşet*]. Erişim Adresi <https://haber.sakarya.edu.tr/genclik-donemi-inanc-meseleleri-calistayi-yapildi-h93534.html> (21 Ağustos 2020).
- Sevinç, K. (2017). *İnançsızlık Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Skirbekk, G. & N Gilje. (2014). *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. E. Akbaş ve Ş. Mutlu (çev.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şahin, M. S. (1993). Cennet. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Şen, S. (2019). Din ve Sekülerleşme: Lise Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Kocaeli İli İzmit İlçesi Örneği). *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.
- Şentürk, H. (2009). *İbadet Psikolojisi Hz. Peygamber Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (2017). *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.

- Şentürk, L. ve S. Yazıcı (2014). *İslam İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Tatlı, B. (2005). Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi Ve İslam Düşüncesine Yansımaları, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE.
- Tillich, P. (2014). *Olmak cesareti*. F. C. Dansuk (Çev.).İstanbul: Okuyan Us Yayın.
- Tolstoy, L.N. (2017). *İtirafımlarım*. İ. Söylemez (Çev.). Karbon Kitaplar.
- Topaloğlu, B. (2002). Kıyamet. *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 25. TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Topaloğlu, B. (2014). *Kelam İlmine Giriş*. Ankara: Damla Yayınevi.
- Toprak, S. (2001). Kabir. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Uğurel-Şemin, R. (1984). *Gençlik Psikolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Woodward, A.(2017). We Can't Ever Know Whether or Not Our Universe is a Simulation. <https://www.newscientist.com/article/2149627-we-cant-ever-know-whether-or-not-our-universe-is-a-simulation/#ixzz6Sof52rSN> (Erişim:1 Haziran 2020)
- Yavuz, K. (2013). *Günümüzde İnancın Psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2001). Kader. *TDV İslâm Ansiklopedisi* C. 24. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yavuz, Y. Ş. (2002). Kıyamet Alametleri. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 1-25. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Yavuz, Y. Ş. (2007). Peygamber. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.34. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- Yavuz, Y.Ş. (2018). Ruh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C.35. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2000). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. C.XVI. Ankara : Seçkin Yayıncılık.

Yıldızdöken, Ç. (2017). Platon Bağlamında Varlıktan Bilgiye Giden Yol. *Journal of International Social Research*, 10(50), 441–450.

Yüksel, E. (1998). Hesap. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

EKLER

EK-1: Konu Başlıklarına Göre Ayrıntılı Soru Dağılımı

	N	%
İnanç Konularıyla İlgili Bulgular		
1. Yaratılış – Varoluş	55	7,3%
2. Âlem	7	0,9%
3. Ruh	9	1,2%
4. Kaza- Kader ve İrade-Özgürlük	39	5,2%
5. Tanrı Bilinci - Allah'ın Varlığı, Birliği Ve Sıfatları	25	3,3%
6. Kötülük Problemi, hayır ve şer	18	2,4%
7. Adalet ve Eşitsizlikler	22	2,9%
8. Peygamberlik Kurumu ve Peygamberin Dindeki Yeri	21	2,8%
9. Kutsal Kitaplar ve Diğer Dinler	22	2,9%
10. Kıyamet ve Alametleri	28	3,7%
11. Ölüm Sonrası Hayat: Ahiret		
11.1. Ölüm Anı ve Ahiret Olgusu	37	4,9%
11.2. Kabir Hayatı ve Diriliş	18	2,4%
11.3. Hesap ve İmtihan	22	2,9%
11.4. Cennet-Cehennem	41	5,5%
12. Melek, Cin Şeytan Gibi Varlıklar		
12.1. Melekler	10	1,3%
12.2. Cin	29	3,9%
12.3. Şeytan	14	1,9%
İbadet Hayatı, Dini Hüküm ve Kavramlarla İlgili Bulgular		
1. Dini Hükümler	64	%8,5
2. İbadet Hayatı		
2.1. İbadet Olgusu	18	2,4%
2.2. Namaz	25	3,3%
2.3. Oruç	6	0,8%
2.4. Hac	5	0,7%
2.5. Kurban	1	0,1%
2.6. Kuran Okumak	2	0,3%
2.7. Dua Etmek	5	0,7%
3. Hadisler	3	0,4%
4. Kuranın Üslubu ve Bazı Kavramları	26	3,5%
Psiko-Sosyal Konularla İlgili Bulgular		
1. Dinde Kadın-Erkek	40	%5,3
2. Sosyal İlişkiler	35	%4,7
3. Toplum ve Gelenekler	20	%2,7
4. Dinde İhlas Gayreti	32	%4,3
5. Tarih ve Mezhepler	14	%1,9
6. Bilim-Din Çatışması	19	%2,5
7. Felsefi Sorular	18	%2,4
Toplam	750	%100